

INHALT

	Seite
1. Prof. A. Smolitsch. Verteilung der Bevölkerung auf dem Territorium der Weisrussischen S. S. R.	1—36
2. I. Trapaschka. Über alluviale Ablagerung im Laufe des Dnjepr und ihr Zusammenhang mit der Verteilung der Pflanzengemeinschaft	37—61
3. D. Krshanouski u. G. Nisnewitsch. Die hydroenergetischen Vorräte Weisrusslands; Möglichkeiten ihre Nutzbarmachung	63—79
4. S. Slupski. Natürliche Bevölkerungsbewegung in der Weisrussischen S. S. R.	80—165
5. Prof. A. Kajgaradau. Klimatisches Profil auf dem 24 Parallelkreis, 23°—34° östl. Länge	167—168
6. Akad. J. Afanasjeu. Zur Bodencharakteristik einer drei Werst umfassenden Zone Mensk—Mohileu—Amiscislaw	169—175

Проф. А. Смоліч.

Разьмяшчэньне насельніцтва па тэрыторыі Беларускае ССР.

I. Гушчыня насельніцтва, як географічны паказчык.

Пытаньне аб разьмяшчэньні людзкіх мас па тэрыторыі зямлі, ці бо то асобнага краю, уяўляе з сябе значную цікавасьць для географа і эканомістага. Адбіваючы уплывы ўсяе рознастайнасьці прыродных, эканомічных, соцыяльна-політычных і культурных умоў, стварае дзейнасьці чалавека ў кожнай паасобнай мясцовасьці, будучы даволі пэўным сьвядэцтвам спагаднасьці або неспагаднасьці пералічаных умоў, гэтая зьява параўнаўча проста і лёгка вымяраецца адносінамі колькасьці людзей да велічыні занятае імі прасторы, або гэтак званым паказчыкам гушчыні ці шчыльнасьці насяленьня. Вывучэньне географіі гэтага паказчыка, відавочна, дасьць нам магчымасьць судзіць і аб тых географічных умовах, ад якіх залежыць зьмена яго ў прасторы.

Ляндшафты густазаселенай і рэдказаселенай краіны ў умовах Беларусі рэзка між сабою розныяца. Першы звычайна або мае добрую сугліністую глебу, або ляжыць блізка ад рынку. Ён звычайна бывае амаль пазбаўлены элементу ляснога акрыцьця, моцна развораты, мае добрыя грунтавыя дарогі і рэгулярную камунікацыю з мясцовымі рынкамі. Культурны стан вясковага насельніцтва тут вышэйшы, $\frac{0}{100}$ грамаднасьці яго высокі. Наогул, гэта, у большасьці, асяродкі старое земляробскае культуры. Наадварот—ляндшафт рэдказаселенае краіны мы знаходзім найбольш на пяшчаных, лясных і балоцістых палескіх нізінах. Благая глеба не дае тут разьвіцця земляробству, і насельніцтва моцна адцягваецца ў заробаткі. Адрэзанае, дзякуючы дрэнным шляхам зносінах ад культурных і рыначных цэнтраў, яно вядзе экстенсыўную і някультурную гаспадарку. Лік грамадных малы, агульны культурны ровень насельніцтва нізкі, быт захаваў шмат старасьвецкіх перажыткаў.

Зразумела, што гэтыя схэмы тыпаў не заўсёды вытрымліваюцца; у сапраўднасьці яны абрастаюць шэрагам дадатковых індывідуальных рысаў, дый апроч таго ёсьць вельмі многа пераходных ляндшафтных тыпаў. Інакш, прыкладам, выглядаюць рэдказаселеныя ляндшафты Паўднёвага Палесься, інакш у Барысаўшчыне або ў Полаччыне.

У краіне гэтак мала вывучанай з географічнага боку, як Беларусь, і гэтак прэстай па шчыльнасьці насяленьня, як гэта мы пабачым ніжэй, падрабязны разгляд географіі шчыльнасьці насяленьня можа значна папярэджаць вывучэньне прыродных і эканомічных умоў на-

асобных раёнаў. У гэтым разе такі разгляд дасць шэраг цэнных звестак, паводле якіх можна меркаваць аб разьмяшчэньні некаторых географічных ляндшафтаў, як прыродных так і эканамічных, па тэрыторыі краю. Бо якраз у гушчынні насяленьня адбываецца ўвесь комплекс элемэнтаў, з якіх складаецца географічны ляндшафт, хця не заўсёды можа ў тых прапорцыях, якія адпавядаюць ролі кожнага элемэнту ў ляндшафце.

Каб умець правільна карыстацца такім важным, як кажуць, фокусальным паказчыкам, трэба мець саўсім выразнае ўяўленьне аб яго прыродзе і ўласцівасьцях. У гэтай справе мы перад усім маем кароткую, але глыбокую формуліроўку Маркса: „Матар’яльнай перадпасылкай падзелу працы... ў грамадзянстве ёсьць пэўная колькасць і пэўная гушчыня насяленьня; гэтыя моманты граюць тую-ж ролю, што і згуртаваньне рабочых у адной майстэрні. Аднак, гэтая шчыльнасьць ёсьць чымсьці адносным. Параўнаўча мала заселеная краіна з разьвітымі сродкамі камунікацыі мае больш густое насяленьне, чым больш заселеная краіна з неразьвітымі сродкамі камунікацыі. У гэтым сэнсе, напр., паўночныя штаты Амэрыканскага Саюзу густей заселены, чым Індыя“¹⁾. Там жа прыводзіцца цытата з Джэма Міля: „Патрэбна пэўная шчыльнасьць насяленьня, як для таго, каб маглі разьвіцца соцыяльныя адносіны, так і для таго, каб стварылася такая камбінацыя сіл, пры якой узрастае вытворчасць працы“.

Відавочна, што на падзел працы ў грамадзянстве, на характар і вынікі вытворчага працэсу, і наогул на соцыяльна-эканамічныя адносіны ўплывае гушчыня насяленьня толькі ў сувязі з станам сродкаў камунікацыі, наогул з разьвіцьцём тэхнічнага прогрэсу. Бо калі гушчыня насяленьня мае сьведчыць аб узаемаадносінах, якія ўтварыліся ў барацьбе чалавека з прыродаю, дык зразумела, што для тэхнічна-ўзброенага чалавека гэтыя адносіны павінны вымярацца саўсім іншым маштабам, чым для прадстаўніка прымітыўнае тэхнікі.

Як бачым, Маркс, ацэньваючы ўласцівыя ўплывы фактару згушчэньня насяленьня, далёка не надаваў яму унівэрсальнага і абсалютнага значэньня. Таксама і ў К. Каўцкага па гэтаму пытаньню мы чытаем: „усякая форма гаспадаркі прадпалагае пэўную колькасць работнікаў, а, значыць, і пэўную ступень гушчынні насяленьня, пры адсутнасьці якой яна не магла-б быць належна выкарыстана“, але далей: „колькасць працы, патрэбнай для сельскай гаспадаркі ў працэсе зьмены розных форм гаспадаркі, зьяўляецца адносна да культурнае плошчы зьменнай і далёка не заўсёды ўзрастаючай велічыняй“²⁾. У сучаснай эканамічнай літаратуры мы нярэдка спатыкаемся, аднак, з пераважлівай ацэнкай гэтага фактару. Так П. Маслаў заяўляе саўсім катэгорычна: „незалежна ад культурнага роўня народаў, што насяляюць зямлю, незалежна ад ступені іх эканамічнага разьвіцьця, данай гушчынні насяленьня адпавядае пэўная сыстэма гаспадаркі“³⁾. У іншых эканамічных, асабліва ў некаторых інаароднікаў, мы можам спаткаць прызнаньне факту згушчэньня насяленьня проста унівэрсальным рухавіком сельскае гаспадаркі ў кірунку падвышэньня яе інтэнсыўнасьці, асноўным фактарам разьвіцьця эканамічных форм і г. д. і наогул надзвычайна перацэненнае значэньне гэтага фактару самога па сабе, як

1) К. Маркс. Капітал I. Выд. 3. ст. 266.

2) К. Каўцкі. Размножение и развитие в природе и обществе. 1923. стр. 48.

3) П. Маслаў. Теория развития нар. хозяйства. 1910. ст. 31.

у дынаміцы, так і ў стацыцы тыпаў народнае гаспадаркі, асабліва земляробства.

У навейшай расійскай эканомгеографічнай літаратуры, аднак, чываць і значна больш асьцярожныя галасы. Так, нават проф. Н. Огановский, які надае гушчынні насяленьня значэньне асноўнага фактару ў разьвіцьці сыстэм гаспадаркі, адзначае, што роля яго „прэвалюе толькі да тых пор, пакуль у данай старане або раёне пануе натуральная гаспадарка“¹⁾. Аўтар досьледу аб сыстэмах ральніцтва ў Беларусі проф. А. Котов лічыць, што „гушчыня сельскагаспадарчага насяленьня ня ёсьць фактарам ня толькі разьмяшчэньня сыстэм у прасторы, але нават і фактарам іх эвалюцыі“. Аднак яна „павінна разьмяшчацца ў прасторы паралельна ступені інтэнсыўнасьці сыстэм гаспадаркі“ і можа да пэўнай ступені служыць мераю інтэнсыўнасьці сыстэм гаспадаркі“²⁾. Другі навейшы маскоўскі эканамісты проф. Г. Студенский вылічыў корэляцыйную сувязь паміж разьмерам агуловае продукцыі, які ў яго зьяўляецца бяспрэчным паказчыкам інтэнсыўнасьці, і гушчынні сельскага насяленьня на дзесяціну сельскагаспадарчае плошчы. Атрыманы ім нявысокі коэфіцыент корэляцыі (+0,587) сьведчыць аб неабавязковасьці сувязі паміж гушчынні насяленьня і інтэнсыўнасьцю гаспадаркі“³⁾.

Паданыя тут погляды эканамічных розных кірункаў гавораць аб тым, што гушчыню насяленьня, як эканамічны паказчык, трэба ўжываць з вялікай асьцярожнасьцю. Нельга, аднак, і цалкам абмінаць гэтае як-ні-як дужа характэрнае зьявы; асабліва гэта мае значэньне для антропогеографа. Географічны досьлед, накіраваны на пэўны комплекс зьяў—ляндшафты, мае замала сынтэтычных колькасных вымернікаў, якія-б дапамагалі, напр., вылучэньню на карце паасобных географічных раёнаў, якія-б далі першае, хця-б самае агульнае, уяўленьне аб інтэнсыўнасьці людзкае культуры ў тэй ці іншай краіне. Аб географічным значэньні гэтага паказчыка Ф. Ратцэль⁴⁾ гаворыць, напрыклад, што „ўсе факты статыстыкі насяленьня атрымваюць сваё прасьцеішае географічнае выражэньне ў гушчынні насяленьня, у разьмяшчэньні і велічыні паселішч“. У віднейшага з сучасных географікаў-марксыстых М. М. Баранскага—чытаем: „Цяжка было-б назваць другую статыстычную велічыню, якая была-б так важнай для эканомгеографічнай характарыстыкі краю, як шчыльнасьць насяленьня“⁵⁾.

А. Філіпсон у сваёй працы па краіназнаўству Эўропы⁶⁾ гаворыць па гэтым пытаньні наступнае: „Гушчыня насяленьня далёка не зьяўляецца толькі абстрактнай лічбай—яна служыць паказчыкам ступені разьвіцьця культуры краю і яго насельнікаў. Большая гушчыня насяленьня, натуральна, бывае перад усім у найбольш ураджайных мясцох, а таксама ў мясцох з больш лёгкім абменам продуктаў, на гандлёвых шляхох і вакол гандлёвых цэнтраў“.

Чыста эмпірычнай па сутнасьці формуліроўцы Філіпсона можна зрабіць заклад, што яна абмінае момант вытворчых адносін, без якога, зразумела, цяжка што-небудзь гаварыць аб ступені разьвіцьця культуры краю і аб яе сувязі з разьмяшчэньнем насяленьня. Але яна слухна адзначае

1) Проф. Н. П. Огановский. Очерки по экономической географии РСФСР ч. I. стр. 35.

2) А. Котов. Проблемы размещения сельского хозяйства и промышленности. Стр. 22.

3) Г. Студенский. Очерки сельско-хозяйственной экономики. Стр. 358.

4) F. Ratzel. Anthropogeographie. II, 1891, S. 180.

5) Н. Баранский. Краткий курс экономической географии II. 30.

6) А. Филиппсон. Европа. Ст. 106.

ролю гэтага паказчыка і ў шмат якіх выпадках можа сябе апраўдаць.

Таксама можна да пэўнай меры згадзіцца і з поглядам С. В. Бэрнштейн-Когана, што гушчыня насялення зьяўляецца паказчыкам ступені спагаднасьці прыродных умоў для чалавечага жыцця наогул і між іншым для эканамічнага жыцця, і так-сама, што „гушчыня насялення, незалежна ад прычын, якія яе выклікалі (або ёй перашкаджалі) ёсьць надзвычайна важным фактарам, які ўплывае на увесь уклад эканамічнага жыцця раёну“¹⁾

Для таго, каб мець правільнае ўяўленьне аб значэньні шчыльнасьці насялення, як географічнага паказчыка, трэба добра ўяўляць характар соцыяльнага асяродзьдзя, да якога ён адносіцца. Паводле Маркса „кожнаму асобнаму гістарычнаму спосабу вытворчасці ўласьцівы свае асаблівыя законы насялення, якія маюць гістарычнае значэньне“²⁾. Для прамысловага пролетарыяту пры капіталізме характарна, напр., што „лік радзін і сьмерцяў адваротна пропорцыянальна вышыні заробтнай платы“. Гэты закон капіталістычнага грамадзянства, як адзначае Маркс, ня можна адносіць да іншых соцыяльна-эканамічных формацый, напр., да дзікуноў, або колёністых³⁾.

Кауцкі ў памянёнай працы падрабязна высвятляе асаблівасьці разьмяшчэньня насельніцтва на розных ступенях эканамічнага разьвіцьця.⁴⁾ На падставе яго довадаў трэба спадзявацца, што беларускае вясковае насяленьне (а яно, як вядома, складае ў БССР пераважную большасьць—83,6% усяго насяленьня) павінна, было ў апошнія дзесяцігодзьдзі перад рэвалюцыяй па ўсіх раёнах мець значны натуральны прырост, у кожным разе значную нараджальнасьць. Сапраўды асабліва моцная нараджальнасьць наглядаецца ў сялянства на ступені экстэнсыўнага натуральнага земляробства, што даводзіць прыклад краёў, якія колёнізуюцца. Тыя-ж францускія сяляне, якія на бацькаўшчыне мелі нізкую нараджальнасьць, перасяліўшыся ў Канаду, падвышаюць яе да нязвычайных разьмераў. Некаторыя жанчыны маюць, напр., да 25 дзяцей. Падобныя ўмовы зямельнага прастору ня так даўна былі і ў шмат якіх раёнах Беларусі і тут нярэдка можна было спаткаць патрыярхальныя сем'і, якія налічвалі па некалькі дзесяткаў чалавек. Па меры росту гарадоў і разьвіцьця таварнае сялянскае гаспадаркі і асабліва па меры ўзмацненьня прыватна-ўласьніцкіх тэндэнцый у сялянстве і капіталістычнай адносін на вёсцы рост вясковага насяленьня зьмяншаецца. Але мы ведаем, што разьвіцьцё капіталізму ў Беларусі ўвесь час стрымлівалася конкурэнцый расійскага і польскага капіталу і імперыялістычнай палітыкай царскага ўраду, якая імкнулася да замацаваньня Беларусі ў палажэньні земляробскае колёніі. У гэтым выпадку, паводле Кауцкага, у земляробскіх колёніях, „набіраецца ўсё больш бяднеючая маса сельскіх рабочых і дробных сялян, для якіх іхня ўласнасьць, калі яны яшчэ яе маюць, абяртаецца ў спосаб іхняга-ж панявольеньня і эксплёатацыі. Умовы жыцця, а разам з тым і тэндэнцыі разьмяжэньня сельскага пролетарыяту ў такіх краях, усё больш робяцца падобнымі да ўмоў жыцця люмпэнпролетарыяту“⁴⁾ г., зн. і ў гэтым выпадку мы будзем мець значную нараджальнасьць. У дарэвалюцыйнай Беларусі з яе аграрным пералюдненьнем і эміграцыйй, з слаба разьвітай таварнай

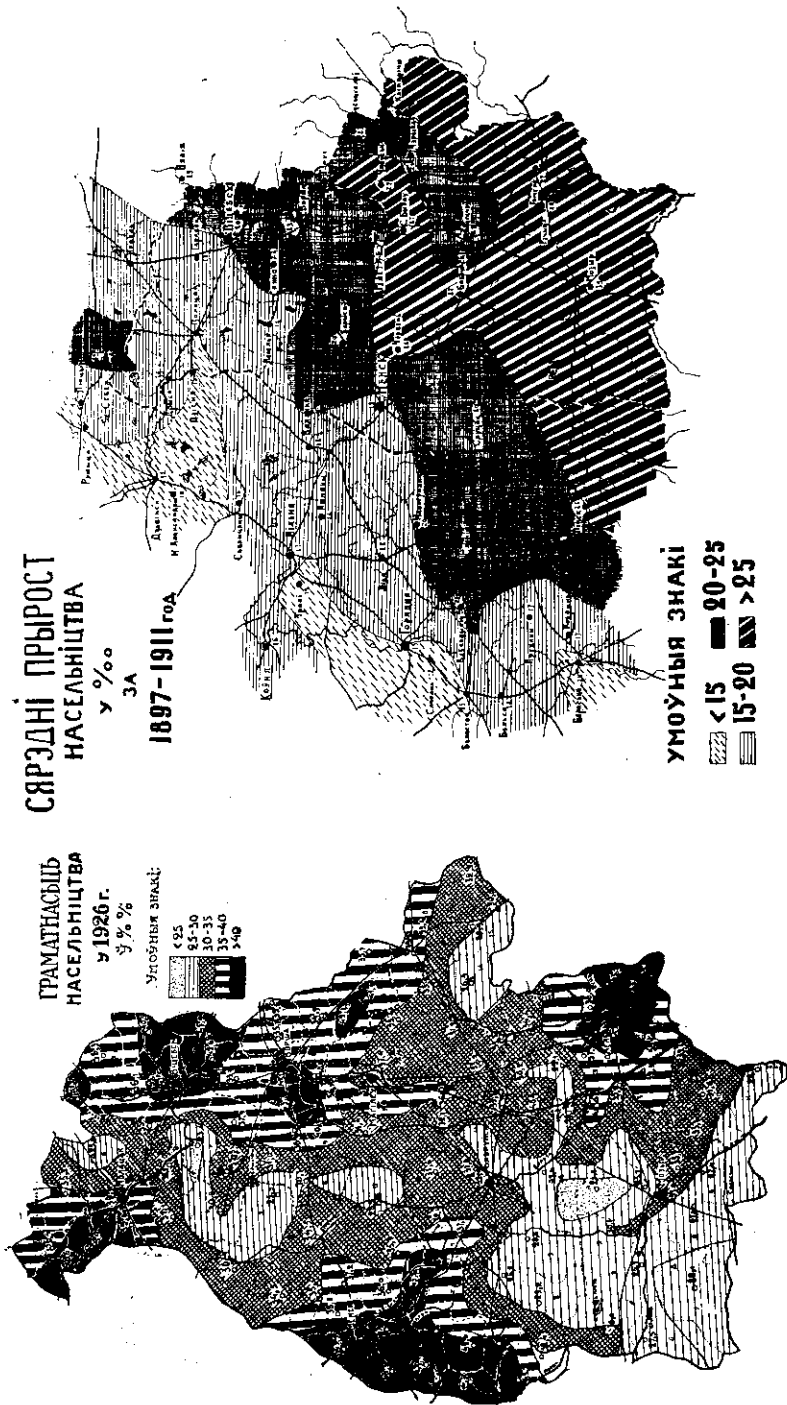
1) С. В. Бэрнштейн-Коган. Очерки эконом. географин 1922, ст. 96.

2) К. Маркс. Капитал 1.502.

3) Ib. ст. 512.

4) А. Каутский. Размножение и развитие в природе и обществе. 1923.

4) Ibidem, ст. 104.

гаспадаркай і адначасна з вялікім прыростам насялення (каля 20% і вышэй) відавочна існавалі яркз гэтыя ўмовы земляробскае колёніі. Урэшце, соцыяльная рэволюцыя прынесла свае законы насялення, і ў сучаснасці ў умовах будаўніцтва соцыялістычнае гаспадаркі мы маем асабліва высокі прырост вясковага насялення, як вынік пашырэння сялянскага землярывстаньня і зьмены соцыяльных і культурных умоў сялянскага быту і політычнага палажэння Беларусі, якая стала роўнапраўным членам у сям'і Савецкага Саюзу.

Такім чынам, як бачым, толькі прыватная ўласнасць і наогул тэндэнцыі капіталістычнага грамадзянства пры сваім праніканні ў вёску павінны былі ўплываць на нараджальнасць у кірунку яе зніжэння. Гэтыя фактары па тэрыторыі Беларусі былі разьмешчаны неаднолькава. На захадзе капіталістычныя элементы вёскі былі бясспрэчна мацнейшыя — тут разьвівалася фэрмэрская гаспадарка шляхты і заможнага сялянства. Нават у наш час у межах БССР найбольшы лік гаспадарак з наймовай працай, з каштоўным інвэнтаром распалагаецца шырокай паласой уздоўж заходняе граніцы ад Полацку да Менску, Слуцку і Тураву. Даваенныя даныя паказваюць тут зніжаны натуральны прырост (ад 12 да 20‰ у год па паветах Заходняй Беларусі), тады як далей на ўсход прырост быў звычайна вышэй 20‰, і даходзіў да 27—28‰, а ў асобных выпадках да 39‰ (Мазыршчына) На ўсходзе Беларусі патрыярхальная сям'я і натуральнае земляробства даўжэй перахоўваліся і на гэтым грунце мабыць і дасягаліся такія колёсальныя лічбы прыросту, якія стварылі да нашага часу зьяву асабліва рэзкага пералюднення ўсходняе Беларусі. На захадзе пералюдненне бясспрэчна слабейшае, а ў Віленшчыне, напр., у спагадных прыродных і рынчных умовах мы мелі да вайны параўнаўча рэдкае насяленне.

Асобна трэба адзначыць некаторыя соцыяльна-політычныя моманты, якія ў дарэволюцыйным разьмяшчэнні насялення ігралі значную ролю. Соцыяльная політыка царскага ўраду ў паасобных частках Беларусі нярэдка мела свае мясцовыя асаблівасці ў залежнасці, напр., ад абставін барацьбы расійскага і польскага капіталу на беларускай тэрыторыі. Гэтыя асаблівасці выявіліся ў часе рэформы 1861 году на разьмерах землянадзяленьня, а ў пазьнейшыя часы — ў дзейнасці Сялянскага Банку і наогул ува ўсёй політыцы мясцовае адміністрацыі, якая ў заходніх частках Беларусі ў мэтах барацьбы з пераважаўшым тут польскім зямельным капіталам, нярэдка была шмат спагаднейшай для сялянства, асабліва заможнага, чым у ўсходняй Беларусі.

У выніку ўсіх гэтых умоў на тэрыторыі Беларусі велічыня надзелу ў паасобных раёнах была вельмі неаднолькавая, а гэта павінна было адбіцца і на густыні насялення. Напярэдадні аграрнае рэволюцыі, у 1917 годзе забясьпечанасць сялянскае гаспадаркі надзельнай зямлёю па паветах хісталася ад 9,7 дзес. (Мазырскі) да 4,9 (Магілёўскі) — амаль ня ў два разы.

Соцыяльна-гістарычныя асаблівасці асобных раёнаў дарэволюцыйнага часу пры ўсёй сваёй рознастайнасці наўрад ці маглі выявіць рашучы ўплыў на разьмяшчэнне насялення Беларусі. Стыхійная сіла капіталістычнага разьвіцця імкнулася падраўняць і зьнізляваць гэтыя асаблівасці тым ці іншым спосабам. Малазямельныя раёны імкнуцца павялічыць сваё землярывстаньне прыкупкай зямлі, у рэдка-засяленьня многазямельныя раёны накіроўваецца колёнізацыйная хваля, дый натуральны прырост насялення тут большы. Аграрная рэволюцыя

канчаткова зьнішчыла гэты сваеасаблівы рэгіяналізм сацыяльнай політыкі даўнейшых урадаў, аддаўшы бязмала ўсю культурную сельскагаспадарчую плошчу на карыстаньне мясцовага сялянства. У сучаснасьці пасьля ўсіх зьмен, унесены рэволюцыяй, было-б нялёгка дашукацца ўплываў даўнейшых сацыяльна-політычных фактараў на сучаснае разьмяшчэньне насяленьня. У кожным разе для гэтай мэты належала-б перад усім правесці капітальныя гістарычныя работы, якія-б высветлілі гісторыю зямельных адносін у межах кожнага дробнага раёну. У нашым-жа распараджэньні ёсьць за старыя гады толькі даныя аб буйных адміністрацыйных адзінках, пры чым данымі гэтымі можна карыстацца толькі пасьля папярэдняга іх крытычнага вывучэньня і уніфікацыі.

Сацыяльна-эканомічныя ўмовы, як мы бачым, увесь час больш ці менш спагадалі росту вясковага насяленьня ў Беларусі. Граніцы гэтаму росту відавочна ставіла толькі наяўнасьць патрэбнага роўню сродкаў існаваньня, а значыць прадукцыйнасьць гаспадаркі, ступень разьвіцьця вытворчых сіл, якая ў сваю чаргу складаецца перад усім з ураджайнасьці глебы, а з другога боку—з ступені разьвіцьця тэхнікі; апошняя ў значнай меры залежыць ад блізкасьці да культурных асяродкаў, да рынкаў і да палепшаных шляхоў зносін, наогул ад даступнасьці раёну для культурных уплываў.

Калі вымяраць культурны ровень грамадзтва, дык мы пачынам надзвычайна рэзкія хістаньні, якія ў асноўных рысах адпавядаюць хістаньням гушчыннага насяленьня: рэдкае насяленьне аказваецца і найменш грамадзтвам—яму далей хадзіць у школу, а ўмовы экстенсыўнае гаспадаркі адрываюць дзяцей і моладзь ад навукі да выкананьня прац. па гаспадарцы і наогул у меншай меры стымулююць імкненьне насяленьня да навукі.

Ададаленасьць рынку і шляхоў зносін адбываецца і непасрэдна на тэхніцы ральніцтва, на характары сродкаў вытворчасьці. Перавагу сахі над плугам мы і цяпер яшчэ спатыкаем у найбольш далёкіх ад рынку раёнах паўночнай Барысаўшчыны (60-110 км. ад чыгуначнай станцыі). Бліжэй да рынку і сельскагаспадарчая тэхніка, і быт рэзка змяняюцца. На полі ня рэдкасьць убачыць больш складаныя прылады — напр. пружыновую барану, ня кажучы ўжо аб плугох, новых культуры (кораньплоды, лубін), зьмяняецца характар жывёлагадоўлі, зьяўляецца шмат фабрычных вырабаў у штодзённым быту.

Усе гэтыя меркаваньні паказваюць, што гушчыня насяленьня залежыць ад шэрагу рознастайных фактараў,—характар і меру ўплыву якіх не заўсёды лёгка бывае высветліць—і, з другога боку, сама грае роль важнага элементу ў эканомічным краявідзе. Відавочна, што дзеля гэтых прычын вывучэньню прычын і вынікаў гістарычна ўтворанага разьмяшчэньня насяленьня Беларусі належыць аддаць шмат увагі і часу. Ня маючы на мэце ахапіць даную праблему ў цэлым—цяперашняя наша праца ставіць сабе вузка-абмежаваную задачу—даць агульны малюнак разьмяшчэньня людзкіх мас па тэрыторыі БССР і выявіць найбольш бясспрэчныя суадносіны паміж гушчыняй насяленьня з аднаго боку і прыроднымі ды эканомічнымі элементамі географічнага ляндшафту—з другога. Адсутнасьць колькасных вымернікаў для большасьці гэтых элементаў дазваляе рабіць толькі найбольш грубыя, выключна якасныя параўнаньні, карыстаючыся пераважна картографічнымі матэрыяламі. Дзеля апошняе прычыны пытаньне аб мэтадах картографічнага выяўленьня гушчыні насяленьня набывае павялічанае значэньне.

КАРТА АДЛЕГЛАСЬЦЕЙ ЧЫГУНАЧНЫХ СТАНЦЫЙ У 1925-6 ГАДОХ.

УМОУНЫЯ ЗНАКІ

	АДЛЕГЛАСЬЦЬ БОЛЬШ 20.
	3-20.
	МЕНШ 5.

Лічбы ў трыкутніках паказваюць максымальную аддаленасьць ад чыгуначных станцый.

II. Мэтоды картографавання гушчыні насялення.

Мэтодолёгія картографічнага прадстаўленьня гушчыні насялення грунтоўна распрацоўвалася шэрагам географуў, асабліва нямецкіх. У гэтым кірунку працавалі Ф. Ратцэль, Г. Вагнэр, А. Гэттнэр, Н. Крэбс, дэ-Мартон, з расійскіх географуў В. П. Сямёнаў-Тяншанскі, з польскіх Э. Ромэр¹⁾ і значны лік менш вядомых географуў, пры чым шмат хто з іх удзяляў гэтаму пытаньню вялікую ўвагу, а некаторыя ставілі яго ў цэнтры сваё дасьледчае працы. Шмат прац аб гушчыні насяленьня паасобных краін Нямецчыны зьмешчаны ў розных томах вядомай географічнай сэрыі выданьняў: „Forschungen zur deutschen Landes- und Volkskunde“, якая выходзіла ў 90 і 900-х гадох пад рэдакцыяй Кірхгофа, Гана і інш. М. Эккерт у сваёй грунтоўнай працы „Die Kartenwissenschaft“—1925²⁾), даючы падрабязны разгляд мэтодолёгічных шуканьняў у цікавым для нас пытаньні, піша, што „ні ў воднай галіне картазнаўства і картографіі гэтутлікі не паложана працы, ні ў воднай галіне картазнаўства на працягу шмат гадоў у такой меры не пераважалі тэарэтычныя і крытычныя моманты над практычнымі, як у картах насяленьня, асабліва-ж у картах гушчыні“. Ня гледзячы на такую, здавалася-б, распрацаванасьць пытаньня, згоды ў ім далёка не дасягнута і агульнапрызнанай мэтодолёгіі не ўстаноўлена. Амаль ня кожны аўтар ужываў свае мэтодолёгічныя спосабы, нагэтутлікі розныя, што, напр., лічаць, што ўсе шматлікія працы аб паасобных краінах Нямецчыны было-б вельмі цяжка аб'яднаць і перавесці на адну карту. Усё гэта прымушае і нас хоць каротка затрымацца на характарыстыцы важнейшых мэтодаў картографавання гушчыні.

Ужываньня для картографавання гушчыні насяленьня мэтоды можна падзяліць на чатыры асноўныя групы: 1) мэтод мозаічнай статыстычнай картограмы; 2) фізыаграфічны мэтод; 3) мэтоды матэматычныя (геомэтрычныя, ізорытмічныя) і 4) мэтод пунктавы.

Мэтод мозаічнай статыстычнай картограмы, як найпрасьцейшы, хаця і найбольш грубы, ужываецца найчасьцей, асабліва ў статыстычных выданьнях. Амаль выключна з падобным прадстаўленьнем гушчыні насяленьня мы спатыкаемся ў расійскіх і беларускіх статыстычных, эаномгеаграфічных і офіцыяльных урадавых выданьнях. Пры гэтым мэтодзе ўся плошча адміністрацыйнай адзінкі, нярэдка нават даволі буйной, зафарбоўваецца адным колерам адпаведна ўмоўнай афарбоўцы таго інтэрвалу, да якога адносіцца паказчык гушчыні данае адзінкі. Граніцамі розна афарбаваных ступеняў гушчыні служыць цалкам штучныя, часамі нават вычварныя граніцы адміністрацыйнае адзінкі. У выніку ўражаньне ад такога картограмы атрымліваецца даволі грубое, не географічнае, бо тут, асабліва пры буйных адзінках, узятых за падставу (як, напр., даўнейшыя паветы), географічныя законамернасьці бадай

¹⁾ Больш падрабязныя весткі можна атрымаць з прац гэтых аўтараў:

Fr. Ratzel. Anthropogeographie. II. 1891;

H. Wagner. Lehrbuch der Geographie;

A. Hettner. Ueber bevölkerungstatistische Grundkarten. Geogr. Zeit. 1900.

N. Krebs. Die Verteilung d. Kulturen und die Volksdichte in den Oesterreichischen Alpen. 1912;

E. de-Martonne. Recherches sur la distribution géographique en Valachie. 1902;

В. П. Семенов-Тяншанский. Методы дазиметрии. 1923;

Г. н. ж. Район и страна. 1928.

E. Romer. Geograficzno-statystyczny atlas Polski. 1916.

²⁾ M. Eckert. Die Kartenwissenschaft. II Bd. 1925. S. 153.

што цалкам сцiраюцца. Пры змяншэнні плошчы адзінак і павялічэнні іх колькасці на данай тэрыторыі дакладнасць гэтага метуду і яго выразнасць узрастае.

Пры *фізыаграфічным мэтудзе* (Behm, H. Wagner і наогул Геттынгенская школа географу¹⁾) граніцы раёнаў рознае гушчыні орыентуюцца на фізыаграфічныя элементы, пераважна ізогіпсы, кірунак рэк, геолёгічныя ўтварэнні і г. д. Зразумела, што там, дзе прыродныя розніцы сумежных раёнаў бываюць занадта вялікія і вельмі моцна адбываюцца на гушчыні насялення і спосабе яго гаспадарчай дзейнасці, як, напр., у горных краях, на ўзмежах рэзка абмежаваных ландшафтаў, гэты мэтуд зьяўляецца цалкам мэтазгодным. Можна затым ён найбольш і пашыраны ў працах, якія датычаць горных краін Нямеччыны. Значна цяжэй з ім працаваць у раўнінных мясцовасцях з нявыразнымі межамі ландшафтных раёнаў. Наогул мэтуд гэты дае ў грунце правільныя геаграфічныя малюнак размяшчэння насялення, але ён мае ў сабе шмат суб'ектыўных момантаў; размежаванне раёнаў рознай гушчыні базуецца пры ім, асабліва пры недахваце пэўных геаграфічных даных, на г. зв. „геаграфічным такце“, як аб гэтым любяць пісаць прыхільнікі мэтуду, гэта значыць на неазначаных інтуітыўных падставах.

Блізкім да фізыаграфічнага мэтуду можна лічыць мэтуд В. П. Семёнова-Тяншанскага, які ўжываецца ім пры складанні дазыметрчных карт эўропейскай і азіяцкай частак Саюзу. Граніцы раёнаў рознай гушчыні праводзяцца ім на падставе даных 10-вёрстнай топографічнай карты, прычым вылучаюцца плямы з густым распалажэннем паселішч, з рэдкім распалажэннем паселішч і зусім незаселеная, наколькі аб гэтым можна судзіць паводле даных 10-вёрстнай карты. Пасья вымяраецца плямімітрам плошча кожнае плямы і вылічваецца колькасць насялення на ёй.

Хача мэтуд В. П. Семёнова-Тяншанскага зьяўляецца вялікім крокам наперад у справе вывучэння размяшчэння насялення на тэрыторыі Саюзу ССР, аднак і яму ўласцівы некаторыя суб'ектыўныя і умоўныя моманты. Так, размежаванне плям вялікай, сярэдняй і малой заселенасці робіцца на карце на вока, прычым да заселенай плошчы тут саўсім умоўна залічваецца толькі тэрыторыя ў радыусе 1 вяр. ад кожнае вёскі (у Сьбіры—у радыусе 5 в.). Такім чынам, пры вылічэннях гушчыні насялення апошняе адносіцца не да ўсяе плошчы, на якой яно жыве і якую эксплюатуе, ад размеру і асаблівасцяў якое залежыць сама гушчыня, а да саўсім умоўнае аднаўёрснае зоны вакола вёскі. У выніку ў раёнах дробна-вясковага і хутарскага засялення атрымліваюцца скрозь заселеныя тэрыторыі наогул сярэдняе гушчыні, а ў раёнах буйных вёсак заселенымі аказваюцца толькі самотныя вастравы вакола вёсак, пры чым гушчыня тут дужа высокая. За межамі аднаўёрсцовае прысядзібнае зоны тут паказана дужа рэдкае насяленне, якое і складае асноўны фон карты. Зразумела, ніякае прыныповае граніцы заселенасці на мяжы гэтае аднаўёрсцовае зоны мы ня знойдзем, тым больш такой рэзкай. Як у прысядзібнай зоне, так і за яе межамі на прасторах зямель такіх вялікіх вёсак, якія (землі) цягнуцца іншы раз кілёмтраў на 4-5, а ў Палесьсі і больш, людскога жыльля можа і ня быць; але на працягу ўсяго вегетацыйнага пэрыяду на гэтых тэрыторыях бязмала штодня працуе насяленне вёскі, адгэтуль яно дастае

¹⁾ Вучні Н. Wagner'a.

ўсе магчымасьці для свайго існаваньня. Значыць, выключачь з заселенай плошчы такія вучасткі немэтазгодна. Наогул-жа дазыметрчная карта В. П. Семёнова-Тяншанскага зьяўляецца па сутнасці выяўленьнем ня так гушчыні насялення, як іншай дужа важнай геаграфічнай зьявы—іменна размяшчэння і залюдненасці паселішч; яе асаблівая тоў кашнасць у тым, што малавыразныя антропагеаграфічныя даныя топографічнай карты яна выяўляе і падкрэсьлівае.

З *матэматычных мэтудаў* адначым перад усім *геомэтрычны* мэтуд (Kettler, Träger, Gelbke), які прадстаўляецца нам адным з найбольш аб'ектыўных мэтудаў картографаванья гушчыні насялення. Пры ім уся тэрыторыя дзеліцца на роўныя квадраты (або 6-кутнікі) і на падставе матэрыялаў дакладнай статыстыкі і дакладных карт вылічаецца колькасць насялення ў кожным квадраце. Пасья квадраты расфарбоўваюцца кожны адпаведна сваёй гушчыні насялення, так што ў выніку атрымоўваецца даволі прэстая мозаіка. Як загану гэтага мэтуду лічыць тое, што ён часам разлучае паселішчы ад тае тэрыторыі, каторую гэтыя апошнія эксплютуюць. Пэўныя корэктывы ў гэтай справе, аднак, можа ўнесці злучэнне сумежных квадратаў у найбольш рэзкіх выпадках.

Далейшым разьвіццём і ўдасканальнем геомэтрычнага мэтуду зьяўляецца увядзеньне *ізорытмічных крывых*—іх называюць *ізодэзамі* (Семёнов-Тяншанскі¹⁾), *ізодэнзамі* (Кубіёвіч²⁾) або проста ізорытмамі гушчыні. Кожная з гэтых ліній злучае цэнтры квадратаў з аднолькавай гушчынёй насялення, або праводзіцца паміж гэтымі цэнтрамі шляхам інтэрполяцыі.

Заслуга ўвядзеньня ізорытмічных крывых у мэтудолёгію картографаванья гушчыні насялення належыць даньскаму географу і статыстку Рафну (Ravn).³⁾ Яшчэ ў 1857 годзе ён пабудоваў гэтым мэтудам дакладную карту гушчыні насялення Даніі у маштабе 1:1.920.000, на якую нанёс 1700 паказчыкаў гушчыні насялення, вылічаных для паасобных дробных тэрыторыяльных адзінак (парафіяў). Свайму мэтуду ён дае наступнае тлумачэнне. Выабразім, што ў цэнтры кожнае парафіі мы пабудавалі вэртыкаль, вышыня якой прапорцыянальна гушчыні насялення кожнае паасобнае адзінкі. Калі правесці праз верхнія канцы гэтых вэртыкаляў адпаведную крывую паверхню, дык у выніку мы атрымаем быццам рэльеф гушчыні насялення, які ўжо, падобна як і рэльеф зямнае паверхні, мы зможам перасячы горызонтальнымі роўніцамі і атрымаць сыстэму ізоліній, саўсім падобных на ізогіпсы або ізобаты. На карце гушчыні ізолініі гэтыя будуць злучаць усе пункты з аднолькавай гушчынёй насялення. Аналіз карты гэтых ізоліній дазволіў Рафну ўстанавіць законамернасці ў размяшчэнні насялення Даніі.

Мэтудам Рафна з тымі ці іншымі зьменамі працаваў пазьней шэраг географу, як, напр., Віхэль,⁴⁾ які прабаваў удасканаліць мэтуд Рафна, прадстаўляючы рэльеф паверхнямі пабудаваных для кожнае адзінкі конусаў; у апошнія гады мэтудам ізорытмаў, які зьяўляецца па сутнасці тым-жа Рафнаўскім мэтудам, з вялікім посьпехам працуе проф. Э. Ромэр і яго картографічны інстытут у Львове. Гэты мэтуд

¹⁾ Методы дазиметрии. Ст. 20.

²⁾ Kubijowicz W. dr. Rozmieszczenie ludności na Polesiu. 1926.

³⁾ Ravn. Statistik Tabelværk, вид. Кар. Статыстычнага Бюра у Копэнгагене. 1857.

⁴⁾ H. Wichel. Volksdichte-Schichtenkarten in neuer mathematisch begründeter Entwurfsart. 1904.

выбраў і я для апрацоўкі карты гушчыні насялення БССР у маштабе 1:420.000, прыкладзенай да гэтага нарысу ў зьменшаным відзе. (да 1:1.000.000).

Усе пералічаныя вышэй спосабы маюць на мэце выявіць на карце адноснае населенасць розных кавалкаў тэрыторыі. Есць метод, які ставіць сабе мэтай выявіць абсалютную населенасць. Такім мэтам зьяўляецца, даволі пашыраны цяпер, асабліва ў Швэдзіі (Sten de Geer, Söderlund), у Амэрыцы ¹⁾ пунктавы метод, запрапанаваны ў 1900 г. А. Гэтнэрам. Пры гэтым мэтамзе колькасць насялення кожнага паселішча абазначаецца пунктам або некалькімі пунктамі, велічыня і колькасць якіх прапарцыянальна ліку насельнікаў. У выніку атрымліваецца даволі наглядная картограма, паводле якой лёгка можна адзначыць месца большых і меншых згущэнняў. Аднак, адказаць больш-менш дакладна аб гушчыні насялення ў кожным даным раёне можна толькі вымерывшы і падлічышы ўсе пункты тае тэрыторыі, на якой яны разьмешчаны. Вельмі карысна бывае, пабудоваўшы карту гушчыні па абсалютнаму спосабу і выявішы ўсе месцы фактычнага згущэння насялення, вылічыць у паасобных плямах тым ці іншым мэтам адноснае гушчыню насялення, якая дасьць і ўяўленьне аб колькасных суадносінах людзкіх мас і тэрыторыі.

Пунктавы спосаб гушчыні шмат дапамагае пры дакладным географічным вывучэньні абсалютнай населенасці невялікіх тэрыторый у буйным маштабе. Пры больш дробным маштабе гэтым жа пунктавым спосабам адзначаюць адноснае гушчыню насялення, прычым велічыня пунктаў і адлегласць паміж імі замяняе рознакаляровую расфарбоўку раёнаў рознай гушчыні.

З пералічаных намі мэтодаў кожны можа быць выкарыстаны ў пэўных умовах адпаведна маштабу карты, стану матар'ялаў статыстычных і картографічных, якімі распалагае дасьледчык, і мэтам самога досьледу. Для працы з беларускімі матар'яламі, як ужо сказана, бярэцца мэтам ізорытмаў. Каб пераканацца ў правільнасьці выбару мэтоду і высветліць яго дэталі, трэба яшчэ разгледзець больш падрабязна некалькі прынцыповых пытанняў, а ўласна: 1) аб якасьці статыстычнага і картографічнага матар'яла, якім мы распалагаем, 2) аб спосабе абзначэньня гарадзкае люднасці, 3) аб вылучэньні анэкумэны, 4) аб меры дакладнасьці ізорытмічнага спосабу ў статыстычнай картографіі.

Заходняя частка Беларусі бадай ці не найлепш забясьпечана картографічным матар'ялам у параўнаньні з усімі раёнамі СССР. Спраўды, тут мы маем дакладныя топографічныя 1-х і 2-вярстовыя карты, зробленыя ў апошнія гады перад вайною. На гэтых картах гарызонталямі абзначаны рэльеф, абзначаны ўсе паселішчы, якія ў часе здымкі тут існавалі. Аднак і гэтыя найсьвяжэйшыя карты маюць за сабой ужо каля двух дзесяткаў гадоў, на працягу якіх шмат чаго зьмянілася ў топографіі паселішч, іх велічыні і характары. Асабліва значныя зьмены ўнесла аграрная рэволюцыя і земляўпарадкаваньне. Тысячы старых вялікіх вёсак рассяляліся на пасёлкі і хутары, даўнейшыя дворныя землі колёнізаваны ў значнай меры малазямельным і

¹⁾ Г.л., напр., працы Guy Harold Smith аб насяленьні Вісконсыну і Огаё, John E. Orchard, O. Bauer і inni. у Geographical Review за 1928 год.

беззямельным сялянствам, а ў апошнія гады адбываецца шыбкае ўтварэньне колектыўных гаспадарак. Нарэшце, на памянёных картах прыведзены толькі граніцы старых паведаў і няма зусім больш дробных адзінак ні старога ні новага адміністрацыйнага падзелу.

Шмат горш, аднак, справа стаіць з усходнімі часткамі Рэспублікі. Там, як і па ўсёй эўропэйскай частцы Саюзу, прыходзіцца карыстацца топографічнымі картамі 3-х і 10-і вярстовага маштабу, зробленымі аж у 60-х гадох мінулага веку, і толькі для некаторых тэрыторый можна карыстацца яшчэ новымі топографічнымі 3-х вярстовымі картамі, выпраўленымі на падставе рэкогносцыровак, праведзеных ужо ў пасьлярэволюцыйныя гады. Земляўпарадкаваньне, аднак, так хутка пасуваецца наперад, што ўжо і гэтыя, зробленыя 5—10 год таму назад карты прыходзіцца лічыць устарэлымі: там мы ня знойдзем значнай часткі ўтвораных у апошнія гады паселішчаў. Такое палажэньне картографічнага матар'яла зусім не падобна на тое, з якім прыходзіцца мець дачыненне нямецкім аўтарам. Яны маглі распалагаць картографічным матар'ялам ў шмат разоў дакладнейшым.

Статыстычнымі матар'яламі аб колькасці насельнікаў падробных тэрыторыяў адзінак Беларусі таксама пахваліцца ня можа. Вынікі агульнага сьпісу насялення, які праведзены быў у 1897 г., апублікаваны толькі ў павятовых лічбах. Дастаць лічбы гэтага сьпісу па больш дробных адміністрацыйных адзінках, па валасцях, нам не ўдалося ды, відавч, іх няма і ў цэнтральных архівах, бо нават В. П. Сямёнаў Тяшанскі, які ўкладае сваю дазыметрчную карту на падставе матар'ялаў 1897 г., змушаны карыстацца павятовымі лічбамі ¹⁾. Сьпіс 1920 году ахапіў толькі неакупаваную частку Беларусі ды наогул ён, як і папярэднія эканомічныя сьпісы 1916—1917 гадоў, хаця і даданыя ў паваласным маштабе, аднак каштоўнасьць іх зьмяншаецца выключнымі ўмовамі ваеннага часу, ў якія яны былі праведзены. Годныя для выкарыстаньня статыстычныя матар'ялы былі сабраны ў 1924 г. у сувязі з правядзеньнем тады рэформы адміністрацыйнага падзелу. Для высвятленьня вынікаў, атрыманых пры гэтай рэформе, уперад Дзяржплан, а пасьля ЦСУ правялі сьпіс усіх паселішчаў БССР і ліку ў іх насельніцтва. Матар'ял, сабраны ЦСУ, ²⁾ зьяўляецца ў сабе, апрача таго, шэраг вельмі каштоўных зьвестак аб тыпах паселішчаў, аб складзе люднасці, аб сацыяльных групоўках сялянства, аб колькасці жывёлы, інвэнтару і промыслах. Каштоўнасьць гэтага матар'яла асабліва павялічваецца тым, што ён апублікаваны, ўпершыню ў Беларусі, па найдрабнейшых адміністрацыйных адзінках—сельсаветах, лік якіх у той час па Рэспубліцы перавышаў 1200, а сярэдняя плошча была—91 кв. кілём. Тады-ж па даручэньню Дзяржплану былі нанесены на 3-х вярстовую топографічную карту граніцы новаўтвораных сельсаветаў, а апарат НКЗ для сваіх патрэб вылічыў пляніметрчным спосабам тэрыторыю кожнай з гэтых адзінак. Зроблена была, такім чынам, вялікая частка работ, якую мы змаглі выкарыстаць у данай працы для пабудовы карты гушчыні насялення.

Два гады пазьней, у 1926 г. у Беларусі і па ўсім Саюзе быў праведзены новы агульны сьпіс насельніцтва, даныя якога паводле сваёй дакладнасьці і пэўнасьці пераважаюць даныя ўсіх папярэдніх сьпісаў. Да-

¹⁾ Дазиметрическая карта Евр. России Пгр. 1923. Ст. 23.

²⁾ Апублікаваны ў Выніках адміністрацыйнага сьпісу паселішчаў і гаспадарак на 1-1-1925 Менск. выд. ЦСУ.

гэтуль, аднак, апублікаваны толькі раённыя лічбы насельніцтва. Праўда, мажліва было-б карыстацца і яшчэ неапублікаванымі лічбамі па сельсаветах, але невядома плошча сельсаветаў і вылічыць яе тым часам вельмі цяжка. Пакуль-што мы яшчэ ня маем гатовых сьпісаў паселішчаў з такімі данымі, якія-б дазволілі нанесці на карту новыя паселішчы (адлегласць ад цэнтру, ад чыгуначных станцый і г. д.), і паводле іх правесці на топографічных картах больш-менш дакладныя граніцы адміністрацыйнага падзелу 1926 г., які ўжо значна розніцца ад першапачатковага падзелу 1924 г. Правёўшы такую даволі значную працу на падставе сьпісаў паселішчаў і топографічных карт, можна будзе пляніметрычна вылічыць плошчу паасобных сельсаветаў, а затым і гушчыню іх насяленьня. Намі прароблена такая работа над матар'яламі 1926 г. па Гомельскай і Рэчыцкай акругах, якія не ўваходзілі ў 1924 г. у склад БССР і па якіх тагочаснае абсьледаваньне ЦСУ не магло даць зьвестак. Ня глядзячы на пэўную схэматычнасьць, якую мы дапусьцілі ў гэтай рабоце (з прычыны адсутнасьці на карце новых паселішчаў і немагчымасьці ўстанавленьня іх месца на карце), гэта работа ўсё-ж адняла надзвычайна многа часу і разам з тым яе вынікі мала здавальняюць. Затым я і пастанавіў выкарыстаць для данага дасьледаваньня ўжо гатовыя лічбы гушчыні 1924-25г., дадаўшы па Гомельскай і Рэчыцкай акругах лічбы 1926 г., зьменшаныя на 5% натуральнага прыросту насяленьня за два гады.

Прымаючы пад увагу вышэйсказанае адносна стану картографічных і статыстычных матар'ялаў па Беларусі, можам цяпер паглядзець, якія мэтоды картографаваньня гушчыні дадуць нам найлепшыя вынікі. Абмінаем статыстычную картограму, якая залішне грубая. Фізыграфічная мэтуда ў Беларусі з яе слаба расчлянёным рэльефам і не заўсёды выразнымі граніцамі паміж ляндышафтнымі раёнамі ня можа даць памысных вынікаў. Мэтод В. П. Сямёнава-Тяншанскага, аб якім гаворана было вышэй, ужо выкарыстаны ў адносінах большай часткі БССР, па якой вышлі ў сьвет пляншэты яго дазыметрычнай карты. Даючы шмат высока-цэннага матар'ялу ў справе разьмяшчэньня насельніцтва па тэрыторыі, карта гэта, як мне здаецца, не ўтварае патрэбнага нам вобразу суадносін людзкіх мас да тэрыторыі, якую яны засяляюць і эксплётуюць, паводле якога можна было-б падзяліць тэрыторыю Беларусі на пэўныя компактныя антропогеаграфічныя раёны.

Геомэтрычны мэтод таксама, як і мэтод пунктавы, нельга тым-часам дастасаваць у чыстым відзе з прычыны недахвату адпаведных статыстычных і картографічных матар'ялаў аб новых паселішчах, аб чым ужо гаварылася вышэй. Аднак, нам здаецца магчымым выкарыстаць бліжкі да геомэтрычнага мэтоду спосаб дробных адміністрацыйных адзінак з ужываньнем ізорытмаў, падобны да мэтоду, якім працаваў у старыя часы Рафа, а ў сучаснасьці карыстаецца проф. Э. Ромэр (з Львова), наогул для прадстаўленьня разьмяшчэньня розных статыстычных сярэдніх, асабліва для прадстаўленьня гушчыні насельніцтва. Мэтод гэты зводзіцца да наступнага: вылічаныя для дробных адміністрацыйных адзінак гушчыня насяленьня адносіцца да пэўнага цэнтральнага пункту кожнай адзінкі (якім можа быць і адміністрацыйны цэнтр данай адзінкі). Створаная такім спосабам сетка пунктаў з адзнакамі рознай гушчыні насяленьня можа разглядацца намі, як сетка нівэліровачных пунктаў, якімі мы хочам вымерыць сваеасаблівы дазыметрычны рэльеф мясцовасьці. Астаетца толькі пабудаваць сыстэму ізоліній такім самым спосабам, як на падставе адметак паасобных пунк-

таў на паверхні зямлі будуюцца сыстэма ізолінаў. Праз інтэрполяцыю знаходзяцца сярод сеткі ўжо адзначаных пунктаў неабходныя для правядзеньня пажаданых для нас ізоліній дадатков'я пункты; прасторы паміж праведзенымі ізолініямі афарбоўваюцца для палягчэньня орыентыроўкі на карце пэўнай фарбай, адпаведна ўмоўнаму знаку для інтэрвалу, абмежаванага данымі ізолініямі.

Атрыманая ў выніку карта ізоліній (ізолініі гэтыя Э. Ромэр называе ізорытмамі) сапраўды мае знадворны выгляд гіпсомэтрычнай карты. Граніцы паміж раёнамі гушчыні прымаюць вельмі натуральны характар, бо іх кірунак залежыць выключна ад разьмяшчэньня паказчыкаў гушчыні і саўсім ня зьвязаны з якім-небудзь штучным падзелам тэрыторыі.

Такі спосаб прадстаўленьня сярэдніх статыстычных вялічын выклікае, аднак, шэраг зусім слушных заўваг. Лічаць, напрыклад, што гушчыня насяленьня насупроць таго, што мы бачым адносна фізыграфічных зьяў, зьмяняецца ў прасторы не паступенна, а скачкамі. У прыклад прыводзіцца насяленьне буйных неземляробскіх паселішчаў, з аднаго боку, а з другога — наяўнасьць часамі рэзкіх меж паміж ландшафтнымі раёнамі.

Што сапраўды гушчыня насяленьня гораду звычайна рэзка абрываецца пры пераходзе да земляробскіх паселішч, аб гэтым можна не спрачацца. Большасьць гарадоў і мястэчак Беларусі мае сярэдняю гушчыню вышэй за 1.000 чалавек на квадратны кілёметр, тады як гушчыня насяленьня сумежных вясковых прастораў хістаецца звычайна ад 30 да 60 чалавек на квадратны кілёметр і рэдка перавышае 100 чалавек. Відавочна, што мы тут маем дачыненне з зьявамі настолькі рознымі, што для азначэньня іх было-б можа немэтазгодным ужываць адзін і той-жа самы мэтод. Сапраўды насяленьне гораду і яго гаспадарчая дзейнасьць параўнаўча мала зьвязана з разьмерамі тэрыторыі гораду. Пры недахваце тэрыторыі горад расьце ўверх, будзе шматпавярховыя дамы; гушчыня насяленьня ў ім можа залежаць ад розных прычын не эканомічнага характару. Для географа менш важна гушчыня насяленьня гораду, чым абсалютная лічба яго насельнікаў. У гэты самы час уся гаспадарчая дзейнасьць і ўвесь быт вясковага насяленьня, у нашых умовах у пераважнай большасьці земляробскага, найцясьней зьвязаны з прасторамі, якімі яно можа распалагаць для гэтай сваёй дзейнасьці. Разьмер землярываньня зьяўляецца адной з асноўных умоў, ад якіх залежыць тып сельскай гаспадаркі, бо яна ўся пабудавана на выкарыстаньні тэй ці іншай прасторы, таго або іншага кавалку зямлі. Выходзячы з гэтых меркаваньняў, трэба лічыць мэтазгодным азначаць насялёнасьць гораду пры дапамозе абсалютнага пунктавага мэтоду рознай велічыні пунктамі або плямамі, тады як гушчыню вясковага насяленьня я адзначаю адносным мэтодам ізорытмаў.

Разгляд карты Беларусі, пабудаванай такім аб'яднаным мэтодам, пераконвае нас ў яго правільнасьці. Сапраўды, калі-б мы пайшлі іншым шляхам і далучалі гарадзкое насяленьне да вясковага, дык у выніку атрымалі-б саўсім ненатуральныя плямы згушчэньня каля кожнага мястэчка, якія сказілі-б увесь географічны малюнак разьмяшчэньня насяленьня. Ізноў-жа, калі-б мы выкінулі саўсім гарадзкое насяленьне, дык гэта дало-б нам малюнак разьмяшчэньня толькі сельскага насяленьня, пры чым такі важны фактар згушчэньня, як гарады, застаўся-б нявысьветленым; да таго-ж прышлося-б цалкам умоўна праводзіць граніцу га-

радзкіх і сельскіх паселішчаў, як гэта звычайна робіцца географамі, якія выключваюць з вылічэнняў гушчыні большыя гарады. У гэтым выпадку Г. Вагнер, напр., раіць выключыць тыя гарады, пры далучэнні якіх гушчыня насялення тэрытарыяльнае адзінкі павышаецца на цэлую ступень прынятай скалі інтэрвалаў. Хаця такі спосаб і просты, але залішне грубы і недакладны, дзеля чаго вышэй успомнены аб'яднаны спосаб трэба лічыць больш метагадным.

Што датычыцца існавання рэзкіх зьмен гушчыні пры пераходзе з аднаго ландшафтнага раёну ў другі, дык гэтая зьява ў беларускіх умовах не стварае асаблівых перашкод прынятаму методу. Увесь цікавы для нас зараз абшар Беларусі знаходзіцца ў аднолькавых сацыяльна-політычных умовах. Розніцы паміж асобнымі прыроднымі ландшафтамі у Беларусі далёка менш рэзкія, чым гэта можна сустрэць у моцна зрэзанах краёх, і гушчыня насялення праз гэта змяняецца больш-менш паступенна. Гушчыня насялення, будучы залежнай ад эаномічных фактараў, у якіх асаблівую ролю грае адлегласць ад рынку, пад уплывам апошняе павінна змяняцца ў прасторы непарарывна. Уплыў эаномічных фактараў такім чынам згладжвае рэзкасць некаторых прыродных граніц; але трэба сказаць, што і сярод прыродных фактараў мы маем шэраг такіх, якія змяняюцца ў прасторы з правільнай паступеннасцю. Такімі трэба лічыць наогул усе зональныя фактары, а перад ўсім клімат. Дзякуючы гэтым уплывам, якія змякчаюць рэзкасць граніц, мы звычайна знаходзім паміж раёнамі крайніх тыпаў шэраг пераходных мясцовасцяў. Так, калі ўзяць, напрыклад, Меншчыну, дык пасуваючыся з Менску на паўдня мы спачатку будзем ісьці па густазаселенай мясцовасці з багатымі суглінстымі глебамі; аднак далей, пераходзячы ў мясцовасці з пяшчанай глебай, усё яшчэ будзем мець пэўны час густое насяленне (напрыклад, ля Вузды) якое, відаць, рассялялася тут з сумежных суглінкаў і толькі ступанёва мы знізімся да мясцовасцяў, зусім рэдка заселеных.

Густое насяленне лёсавых астравоў (напрыклад, Хойніцкага) па меры зьбліжэння да краю востраву робіцца радзейшым, бо, апроч лёсавых прастораў, паўзмежнае насяленне мае сенажаці і пашу ў суседніх палескіх мясцінах.

Другая істотная ўвага, якая робіцца методу ізорытмаў, паказвае на тое, што існуе значная розніца паміж ізолініямі, якія ўжываюцца для прадстаўлення прыродных зьяў (ізотэрмы, ізогісы) і паміж ізорытмамі, якія маюць на мэце прадставіць разьмяшчэнне сярэдніх статыстычных вялічынь. Паводле Г. Грэйма: „ізогісы, ізобаты, ізотэрмы і іншыя лініі на картах пагоды злучаюць пункты, у якіх сапраўды даная велічыня наглядалася“, тады як сярэднія статыстычныя лічбы зьяўляюцца пэўнымі абстракцыямі. Апроч таго, статыстычныя ізолініі маюць дачыненне ня з пунктамі, а з пэўнымі роўніцамі, як сабе можна прадстаўляць статыстычныя сярэднія, у якіх выраўнены хістанні сапраўднага рэльефу. Рэльеф гушчыні, пабудованы на падставе гэтых сярэдніх, складаецца сьценкамі простых прызмаў і іх верхнімі аснаваньнямі. Калі мы замест гэткай роўніцы прыем пад увагу толькі адзін яе цэнтральны пункт, дык, відавочна, што ў пэўных выпадках, а перад усім на вяршынях крывых падняцця і апусканьня мы атрымаем няправільны малюнак. Статыстычныя ізолініі прадставяць пэўна-ж не рэльеф сапраўдных хістанняў, а згладжаны рэльеф сярэдніх вялічынь. Аднак, пры генэралізацыі карты рэльефу нам усё роўна прыходзіцца выраў-

ніваць паасобныя дробныя хістанні. Затым можна лічыць, што калі нам трэба даць агульны малюнак разьмяшчэння тае або іншае адзнакі без асаблівых дэталей, дык карта ізорытмаў найлепш будзе адпавядаць гэтай мэце. Пры тым-жа недакладнасць гэтае карты, як лёгка зразумець, змяняецца прапарцыянальна зьмэншэнню маштабу карты і сярэдняй плошчы тэрытарыяльнай адзінкі. Калі-б цэнтры гэтых адзінак на карце ляжалі саўсім блізка ад аднаго, так, напр., каб паміж іх можна было-б правесці толькі адну рысу звычайнае грубіні, дык зразумела, што недакладнасць методу была-б цалкам знішчана. Аднак, калі мы ўжываем і карту большага маштабу, або не распалагаем досыць густой сеткай тэрытарыяльных адзінак, усё-ж карта статыстычных ізоліній дае нам вельмі вяскавае і досыць блізкае да праўды ўяўленне аб сапраўдным рэльефе таго або іншага зьявішча, у даным выпадку гушчыні насялення.

Уласціва кажучы і тыя, хто супярэчыць проціў ізорытмічнай вартасці крывых гушчыні, як гэта робіць, напрыклад, у сваёй капітальнай працы „Die Kartenwissenschaft“ Макс Эккерт, толькі спрачаюцца за самую назву ізорытмаў, якую яны лічаць патрэбным надаваць выключна прыродазнаўчым ізолініям. Для статыстычных-жа ізоліній, якія Ромэр называе ізорытмамі, Эккерт раіць прыдумаць іншую назву. Сам ён прапануе для ліній гушчыні насялення тэрмін *ізополянтропы*. Нам здаецца, што якраз тэрмін *ізорытмы* (роўналічэбнікі) найлепш адпавядае разуменьню ізоліній, пабудаваных на статыстычных сярэдніх лічбах, бо тут мы маем дачыненне з пэўнай матэматычнай абстракцыяй, з сярэдняй лічбай, тады як прыродазнаўчыя ізолініі ў значна большай меры адпавядаюць канкрэтным, непасрэдна вымераным зьявам: вышыні над роўнем мора, баромэтрычнаму ціску, ліку ападкаў і т. д. Прымаючы такім чынам для статыстычных ізоліній агульны тэрмін ізорытмы, мы думаем, што лініі адноснай гушчыні насялення могуць мець спецыяльную назву ізодаз, як прапануе В. П. Сямёнаў-Тяншанскі, або ізодазаў, як гэта хоча В. Кубіевіч.

Прымаючы за падставу для пабудовы карты гушчыні насялення БССР метод ізорытмаў ў вышэйпаданай форме, нам трэба разгледзець яшчэ адно прыцыловае пытанне, а ўласна, пытанне аб вылучэнні *анэкумэны*, або цалкам незаселенай тэрыторыі. Большасць аўтараў, асабліва пры фізыаграфічным методзе, вылучае анэкумэну, але адносіць да яе розныя аўтары прасторы рознага значэння. Вылучаюць, напрыклад, высока-горныя прасторы, прасторы балот, вазёр, сыпкіх пяскоў; некаторыя аўтары лічаць анэкумэнай таксама плошчу лясоў. Відавочна, што на розных ступенях разьвіцця вытворчых сіл прастора анэкумэны будзе розная. Тое самое тарфяное балота, на якое раней можа ня ступала нага чалавека, у пазнейшы час ідзе пад тарфяную распрацоўку і зьяўляецца каштоўнай гаспадарчай ужыткунасьцю. Таксама і плошча вазёр, якая падлягала гаспадарчаму выкарыстанню, хаця і экстенсыўнаму, з самых даўных пор, можа абярнуцца ў плошчы вельмі інтэнсыўнай высокапрыбыткавай рыбнай гаспадаркі. Лясы, як відома, зьяўляюць значны заробак вакалічнаму насяленню пры іх распрацоўцы і культуры, але нават і ў найбольш экстенсыўных раёнах, як, напрыклад, у нашым Прыпяцкім Палессі, лясы нельга залічыць да анэкумэны. У сваёй працы аб сыстэме ральніцтва ў Мазырскім Палессі¹⁾ я паказвао

¹⁾ У зборніку „Нарысы сельскай гаспадаркі Мазырскага Палесся“. 1929.

характар ўзаемадзеяння паміж сельскай і лясной гаспадаркай ў межах Палесся. Пры вялікай палескай вёсцы непасрэдна ляжыць звычайна толькі нязначная частка зямлі, рэшта-ж зямлі раскідана кавалкамі па ўсім лесе. радзусам да 10, а то і больш кіліметраў ад вёскі. На гэтых лясных палянах ральніцтва і жывёлагадоўля захавалі найбольш экстенсіўную форму абложнай сыстэмы і выпасовай жывёлагадоўлі, пры якой жывёла часамі на працягу месяцаў днюе і начуе ў лесе і загаіецца ў спецыяльныя загарадкі — *кашары*, пры чым для пастухоў будуюцца часовыя шалашы — *курані*. Жывёла відавочна пасецца ня толькі на палянах, а таксама і галоўным чынам па ўсім лесе. Сельска-гаспадарчае выкарыстанне лясной плошчы пад пашу мы наглядаем па ўсіх частках Беларусі, за выключэннем хіба нейкіх лесакультурных дрэвастанаў, якія ўжо самі сваім існаваннем свядчаць аб інтэнсіўнасці лясной гаспадаркі і значным удзеле людзкой працы.

Трэба прызнаць, што К. Кауцкі зусім меў слушнасьць, калі пісаў аб тым, што трэба разумець пад незалюднёнымі краямі: „такіх па сутнасці няма, за выключэннем толькі тых мясцовасцяў, якія абсалютна не надаюцца да засялення, як прыкладам абодва полюсы. Чалавек пранікнуў усюды, дзе ён толькі мог пранікнуць. Тое, што здаецца не заселенай — вольнай зямлёй, якой можа карыстацца абы хто, уяўляе з сябе мясцовасць, у якой захаваліся першабытныя спосабы здабывання пажывы і гушчыня насялення якое прыстасавана да гэтых спосабаў“¹⁾.

Прымаючы гэта ўсё пад ўвагу, мы ня лічым магчымым выдзяляць беларускія лясы ў прасторы анекумэны; яны даюць магчымасць існавання значнай частцы насялення і ўплываюць на яго шчыльнасць. Тое-ж трэба сказаць і аб травяных балотах, якія звычайна служаць сенажацямі для ваколлічнага насялення. Вылучэнне сыпкіх пяскоў, а таксама дарог, немэтазгодна пры тым маштабе (1:420.000), у якім вялася работа.

Парадак правядзення нашай работы быў наступны: браліся даныя Цэнтральнай Статыстычнай Управы аб колькасці насялення кожнага сельсавету, пры чым, калі ў склад гэтага сельсавету ўваходзіла гарадзкое паселішча, з больш чым 500 душ неземляробскага насельніцтва дык гэта неземляробскае насельніцтва выключалася з насельніцтва сельсавету і адзначалася на карце пры дапамозе абсалютнага спосабу чорнымі квадратамі, плошча якіх прапорцыянальна ліку насельніцтва данага гарадзкога паселішча. Колькасць неземляробскага насельніцтва бралася паводле гарадзкога перапісу 1923 г. з дадаткам натуральнага прыросту. Плошча сельсавету, як ужо ўспаміналася, была адзначана пры дапамозе пляніметра, прычым граніцы сельсаветаў былі праведзены на 3-х вярстовай карце на падставе спісу паселішчаў. З плошчы сельсавету выключалася плошча, занятая неземляробскім насельніцтвам гарадоў і мястэчак, вылічаючы гэтую апошнюю плошчу паводле сярэдняй гушчыні насялення ў забудаваных частках мястэчак, якую мы прынялі роўнай 1,5 тыс. чал. на кв. кілім. Пасля гэтага, падзяліўшы лік насельніцтва сельсаветаў на яго прастору ў кв. кілім., мы атрымлівалі гушчыню сельскага насялення.

Атрыманая такім спосабам лічбы былі падданы географічнай крытыцы. Перад усім трэба было выправіць усе выпадковыя памылкі

¹⁾ К. Кауцкі. Размножение и развитие в природе и обществе. 1923. Ст. 58.

статыстычных органаў, што можна было зрабіць на падставе сабраных у 1924 годзе Дзяржплінам матар'ялаў аб паселішчах кожнага сельсавету і ліку насельніцтва ў кожным паселішчы. Да лічбаў Дзяржпліну прыходзілася звяртацца яшчэ і дзеля таго, што месцамі адразу-ж пасля правядзення рэформы адміністрацыйнага дзелу граніцы сельсаветаў некалькі змяняліся, паасобныя вёскі пераносіліся з аднаго сельсавету ў другі, так што да моманту абсьледвання ЦСУ граніцы некаторых сельсаветаў маглі быць зьменены. Далей, як мы бачылі, правядзенне граніцы сельсавету наогул магло быць толькі схэматычным; граніцы гэтыя праводзіліся паміж дзвюх вёсак, якія належалі да розных сельсаветаў на адлегласці прыблізна прапорцыянальнай велічыні саміх вёсак. Зразумела, у некаторых выпадках, асабліва калі прыходзілася мець дачыненне з вельмі дробнымі сельсаветамі, плошча паасобных сельсаветаў, а значыць і гушчыня насялення ў іх адзначалася недакладна. Гэта недакладнасць выяўлялася праз географічны аналіз усяе ваколлічнае мясцовасці і выпраўлялася спосабам аб'яднання некалькіх сумежных сельсаветаў і вылучэння для іх усіх аднаго супольнага паказчыка гушчыні. Гэты спосаб найчасцей прыходзілася ўжываць у Гомельшчыне і наогул у Усходняй Беларусі, дзе плошча сельсаветаў дужа невялікая і дзе яны вельмі часта складаюцца толькі з аднаго паселішча або з шэрагу ненанесеных яшчэ на карту новых пасёлкаў.

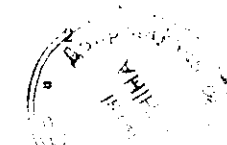
На падставе канчаткова выяўленых і нанесеных на карту пры кожным цэнтры сельсавету лічбаў гушчыні былі затым праведзены ізодазы з інтэрваламі праз 10,0. Прастора паміж ізодазмі зафарбавана адпаведнымі колерамі, паводле ўстаноўленай скалі, у якой фарбы ідуць адна за адной у спектральным парадку. Найгушцей заселеныя прасторы перадаюцца чырвонай фарбай, найрадзей заселеныя — фіялетавай. Сярэднім гушчыням — адпавядае ясна-жоўтая фарба.

Такім чынам, гушчыня сельскага насялення абазначана на карце адносным методам пры дапамозе ізорытмаў і зафарбаваных плошчаў паміж імі, а гарадзкое насяленне прадстаўлена пры дапамозе абсалютнага методу чорнымі квадратамі рознае велічыні. Такі спосаб прадстаўлення размяшчэння людзкіх мас па тэрыторыі трэба лічыць найбольш мэтазгодным ува ўмовах Беларусі; ён адначасова дае ўяўленне аб велічыні і населенасці гарадзкіх паселішчаў і аб гушчыні насялення па ўсёй астатняй тэрыторыі¹⁾.

III. Карта ізодаз Беларускай ССР.

Карта ізодаз Беларускай ССР, якую нам упяршыню давалася конструіраваць у параўнаўча буйным маштабе 1:420.000 з нанясеннем на асноўную яе частку (ня лічачы Гомельшчыны) звыш 1200 паказчыкаў шчыльнасці насялення і з правядзеннем ізодаз праз кожныя 10 адзінак гушчыні, павінна памагчы нам арыентавацца ў шэрагу асаблівасцяў паасобных тэрыторый, якія звычайна зацімняліся сярэднімі статыстычнымі лічбамі па буйных тэрыторыяльных адзінках і ня былі вывучаны больш дасканалым спосабам — напр., шляхам географічных

¹⁾ З нядаўня атрыманага намі артыкулу маскоўскага географа Л. Я. Зімана даведваемся, што ён таксама аддае перавагу гэткаму падвойнаму спосабу адзначэння гушчыні на эканомічных картах. (арт. „К вопросу о методах построения экономических карт“ у Экономико-географическом сборнике за 1929 г., ст 122).

ці якіх іншых экспедыцый. Каб усведаміць сабе канкрэтныя магчымасці выкарыстання даных карты для характарыстыкі паасобных ландшафтаў, мы разгледзім той малюнак размяшчэння насялення па тэрыторыі, які яна дае, звяртаючы асаблівую ўвагу ў паасобных лепш вивучаных у географічным сэнсе мясцовасцях на суадносіны паміж гушчынёй насялення і асноўнымі элементамі эканомічнага ландшафту.

У даны момант мы ўжо ня можам казаць, што прыродныя асаблівасці Беларусі з'яўляюцца нечым саўсім невядомым. Пяцігадовая праца Інстытута Беларускае Культуры — цяпер Беларускае Акадэміі Навук — пакінула значны след у гэтым кірунку. Мы маем — тым часам яшчэ ненадрукаваная — дэталёвыя глебавыя карты (маштаб 1:126.000) па Менскай, б. Барысаўскай, Аршанскай, б. Слуцкай, Бабруйскай і Мазырскай акругах і менш дэталёвыя амаль не па ўсіх іншых, а таксама падсумаваныя праведзеных работ у працах ак. Я. Афанасьева, проф. В. Касаткіна, П. Рагавога, П. Кучынскага і інш. У 1928 годзе закончана поўнае геоботанічнае абследаванне БССР, на падставе якога О. Полянскай зложена геоботанічная карта Рэспублікі ў маштабе 1:420.000. Паглыбленыя геолёгічныя даследаванні, якія праводзілі за гэты час ак. М. Блюдухо, проф. Ф. Люнгерсгаўзен проф. Б. Тарлецкі, значна дапаўняюць весткі аб геолёгічнай будове Беларусі, якія можна знайсці ў расійскіх і польскіх геолёгаў.

Усе гэтыя працы бяспрэчна робяць эпоху ў справе даследавання прыроды Беларусі. Але бадай ці не мацней яшчэ пасунулася наперад вивучэнне эканомікі Беларусі, як праз тое, што пасля Рэвалюцыі наладзілася рэгулярная праца статыстычнага апарату, так і дзякуючы даследчай дзейнасці беларускіх навуковых устаноў і паасобных эканомістых. Усё гэта дазваляе нам даволі сьведома адносіцца да эканомічных ландшафтаў Беларусі і ў кожным разе дае магчымасць падысці да тлумачэння іх важнейшых асаблівасцей.

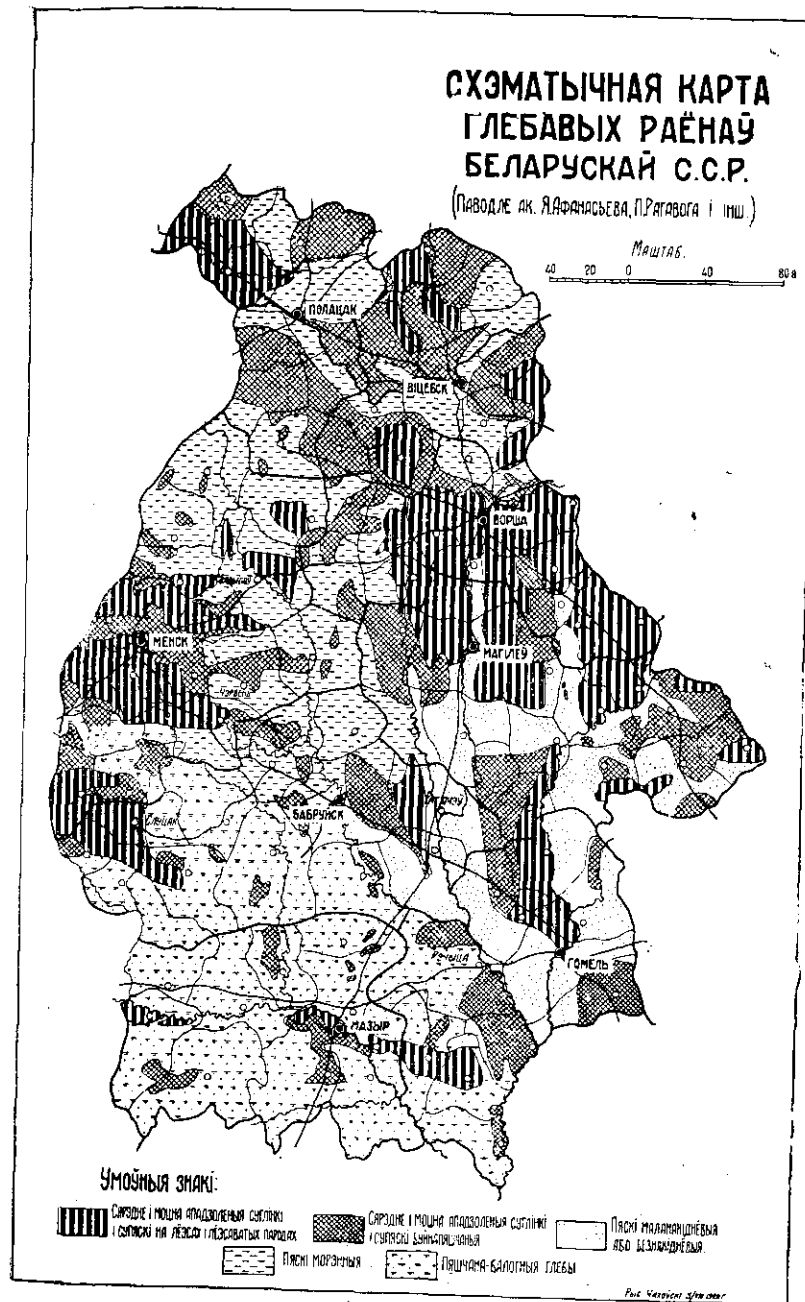
Пабежнае азнаямленне з картай ізодаз пераконвае ўжо нас у тым, што асноўныя масы насельніцтва канцэнтруюцца ў усходняй палавіне Рэспублікі. Тут дасягаюцца найбольшыя лічбы гушчыні, якія пакрываюць значныя прасторы, тады як рэдказаселеных тэрыторый вельмі мала. А дзеля таго, што ўзровень земляробскае культуры ўва усходняй частцы БССР наогул ніжэйшы, чым у заходніх раёнах, што усходнія краіны, менш забяспечаныя шляхамі зносін увогуле, некалькі адстаюць у сваім эканомічным развіцці ад заходніх, дык тут іменна і адчуваецца найбольш гостра аграрнае пералюдненне.

Што іншае мы бачым на захадзе. Вадазборы Прыпяці і Бярозы ўяўляюць з сябе прасторы скрозь рэдка заселеныя, а месцамі — вельмі рэдка. Але сярод гэтых малалюдных палескіх нізін размяшчаюцца густазаселеныя астравы інтэнсыўнага земляробства, або паўвастравы, што адыходзяць як ад усходніх масываў густага насялення, так асабліва ад заходніх, якія ўжо ляжаць за межамі Савецкага Саюзу, у Заходняй Беларусі. Такім паўваостравам з'яўляецца, напр., Слуцчына, цесна звязаная прыроднымі, эканомічнымі і гістарычнымі ўмовамі з суседняй лэсавай краінай Наваградчынай.

З гэтых заходніх частак Рэспублікі, як найбольш вивучаных, мы і пачнем наш агляд карты ізодаз.

визучение экономики Беларуси

226455

а) Менская краіна.

Сталіца Беларусі—Менск ляжыць на паўночным ускрайку густазаселенае ($d=40-70$ чал.¹⁾ *Самахвалаўскае* плямы,²⁾ якая найбольш выцягнута ад Менску уздоўж правага берагу р. Сьвіслачы па вадападзелу яе з р. Пцічом і лініі чыгункі Менск-Гомель; у гэтым кірунку яна даходзіць амаль што да ст. Талькі. На SW густое насяленьне цягнецца да м. Койданава і Вузды. Пляма гэтая ляжыць пераважна на паўднёва-ўсход, іх схілах Менскага ўзвышша з абсалютнымі вышынямі больш за 200 м., але на ўсходзе густое насяленьне спускаецца на значна ніжэйшыя прасторы (часамі нават ніжэй за 170 м.). Мы бачым у даным выпадку, што ізодазы (перад усім ізодаза 40) як быццам прыстасоўваюцца да важнейшых чыгуначных ліній, якія разыходзяцца з Менску. Аднак, вадападзел Сьвіслачы і Пціча, а да пэўнай меры і Пціча з вышнявінамі Нёмну мае, апроч вельмі спагадных рыначных умоў, таксама спагадныя і прыродныя ўмовы, перад усім — багатыя глебы, утвораныя на лёсе і лёсаватых суглінках. Хаця густазаселеныя прасторы выходзяць за межы лёсу і пад Уздою ляжаць ужо на супесках і хаця з другога боку на пўдня ад м. Самахвалавіч мы знаходзім крыху радзейшае насяленьне (Рублікаўскі с/с) на гэтым-жа глебавым тыпе (лёсаватых суглінках), усё-ж уплыў глебавых умоў на характар вытворчасці, а праз гэта і на шчыльнасьць насяленьня даволі выразны. Гэта асабліва выяўляецца на паўночнай мяжы густазаселенага востраву, якая супадае з мяжою лёсу і пескавога левабярэжжа Сьвіслачы (Валмянскае паласы).

Пачаўшыся ля вытокаў Сьвіслачы, рэдказаселеныя прасторы сьпяраша ідуць вузкай паласою (10—20 км.), а далей на ўсход, перайшоўшы мэрыдыян Менску, усё больш шырокімі абшарамі ляжаць уздоўж левага берагу Сьвіслачы, які іх абмяжоўвае з паўднёвага захаду. На паўднёвым усходзе ў нізавінах Сьвіслачы гэтая пяшчаная прастора зьліваецца з абшырным малалюдным палесьсем, якое наогул выцягнулася па р. Бярозе.

Фізыяграфічны характар гэтае *Валмянскае паласы* ня досыць высветлены. Ля Менску яна займае шырокую старадаўнюю даліну, з абсалютнымі вышынямі 190—200 м., тады як сумежныя лёсавыя раёны падняты на 210 і больш мэтраў. Пераважае тут, аднак, моцна хвалісты рэльеф, відаць, морэннага паходжаньня, крыху больш згладжаны, чым на Менскім узвышшы. Акрышцёвай пародай зьяўляецца тут накіднёвы жарсьцьвяна-чывраваты пясок і супесак. Нізкую населенасьць паласы можна тлумачыць характарам глебы, але і тут відавочна выяўляецца ўплыў эаанамічных умоў, іменна блізкасьці места Менску, а можа і кірунку шляхоў. Тады як ля Менску мы тут знаходзім шчыльнасьць 30—40 чал. на кв. км., дык крыху далей на ўсход (Трасьцянец—11 км. ад Менску, Калодзішчы 17 км.) пачынаюцца значна радзей заселеныя прасторы ($d=25$ чал.), на якіх перахаваліся і дагэтуль яшчэ вялікія масывы хваёвага бору, моцна, праўда,

¹⁾ Літарай *d* азначаем скрозь гушчыню насяленьня (сельскага), лічы пры ёй даюць прыблізнае колькаснае выражэньне гэтага паказчыка у тэй ці іншай пляме згушчэньня.

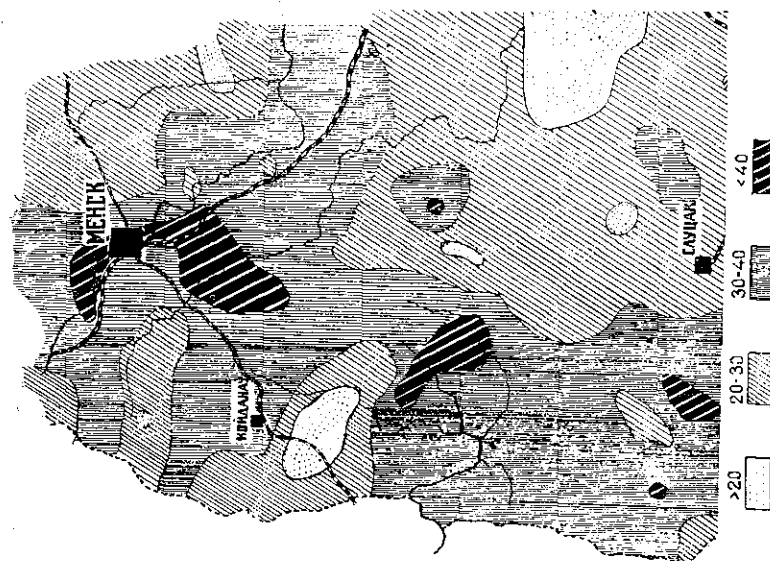
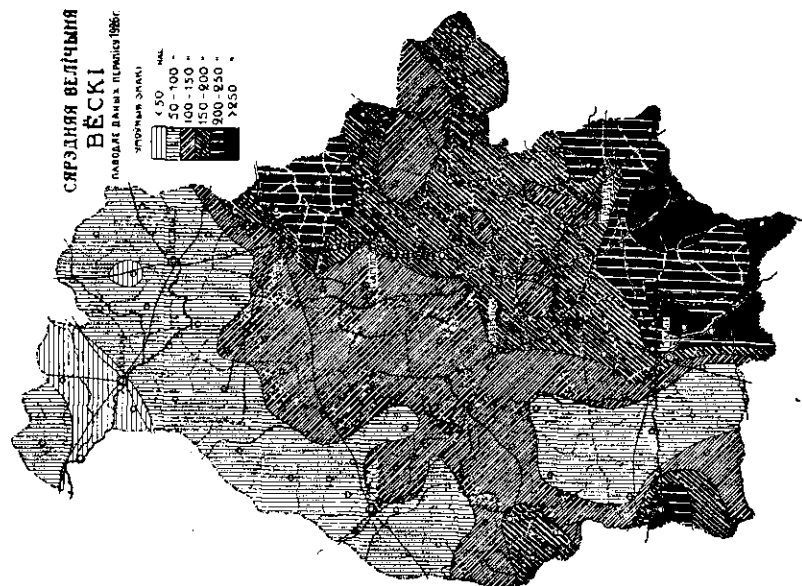
²⁾ Назвы раёнаў гушчыні па магчымасьці прыстасоўваліся да фізыяграфічнае нomenклятуры. Паколькі, аднак, яна найчасцей ня ўсталена, ужываюцца спецыяльныя назвы раёнаў гушчыні. Пры гэтым густазаселеныя раёны, рэзка адмежаваныя ад вакольных рэдказаселеных, называем астравамі. Калі-ж такой рэзкасьці граніц няма, гаворым аб плямах, прасторах і г. д.

вынішчаныя эксплёатацыяй. У гэтых лясах пачынаецца рэчка Волма— левая прытока Сьвіслачы, якая амаль усім сваім цячэньнем праходзіць па пяшчанай паласе, аб якой мова. Хваёвыя бары падыходзяць з усходняга боку пад самы Менск; тут якраз яны ўваходзяць у склад лясное дасьледчае базы Беларускага Навукова-Дасьледчага Інстытуту сельскае і лясное гаспадаркі імя Леніна; побач мае быць закладзены новы гарадзкі парк (Антанаўка). Саўсім нядаўна— да самае вайны— магутны хваёвы бор ахапляў Менск і з поўначы, а да 80—90 гадоў мінулага веку ўся наогул пяшчаная паласа на поўнач і ўсход ад Менску ўяўляла з сябе адну вялікую пушчу. Блізкасьць места, шляхі, якія ідуць з Менску на поўнач (4 шляхі на Вільню, Даўгінава, Лагойск і Барысаў) дапамагалі зьнішчэньню тут лясоў і засяленьню пасек, у выніку якога тут, як ужо адзначалася, гушчыня насяленьня наогул большая, чым на ўсходзе. Сярод паселішчаў пераважаюць хутары на купленай зямлі, хаця ля шляхоў ёсьць старадаўнія даволі буйныя вёскі (Цна і інш.). Далей на ўсход у межах гэтае лясное паласы таксама бачым вялікія вёскі і нават былы павятовы горад Чэрвень, які збудаваны ў глыбі палескіх пушч у вілах старадаўніх шляхоў з Менску на Магілёў і Украіну.

Густазаселеная *Самхвалаўская* пляма, што ляжыць на паўдня ад Менску, уяўляе з сябе эрозійную раўніну з багатымі лёсавымі глебамі. Дагоднае рыначнае палажэньне (блізкасьць Менску, чыгункі, грунтавыя шляхі) дазволіла разьвіць высокаінтэнсыўную сельскую гаспадарку, у выніку якое ўжо здаўна раскарчаваны лясы і хмызьнякі, згусьцілася насяленьне. Найгусьцейшае насяленьне, аднак, мы бачым не каля самага Менску ($d=50-60$), а далей на паўднёвы ўсход, ля ст. Рудзенску ($d=70$); там на вадападзеле Сьвіслачы і Пішча многа вялікіх вёсак, якія бяспрэчна належаць да найдаўнейшых паселішчаў (Дудзічы, аб якіх успамінае Слова аб Полку Ігораве, Пярэжыр ды інш.); ля Менску і асабліва далей на захад вёскі драбнейшыя. Заходняя частка Менскае акругі ляжыць ужо цалкам на Менскім узвышшы і наогул мае рэзка выяўлены канцова-морэнны ландшафт з густа расьсеенымі, але дробнымі вёскамі ды хутарамі і зьніжанай гушчынёй насяленьня.

На поўнач ад Валмянскае пяшчанае паласы таксама пераважае канцова-морэнны ландшафт. Сярод яго, аднак, трапляюцца астравы лёсаватых суглінкаў і адпаведна гэтаму— рэльеф эрозійных плято. Найбольшы з такіх астравоў—*Лагойскі*— мае 15—20 км. у папярочніку і ляжыць паміж Астрашыцкім Гарадком і Лагойскам. Тут таксама знаходзім старыя паселішчы па рэках Гайне і Усяжы і падвышаную залюднёнасьць ($d=45-55$). Падобныя-ж, але шмат меншыя астравы бачым на захадзе (*Заслаўе-Саломерычы*) і на ўсходзе (*Смалявічы*).

Яшчэ далей на поўнач, на паўночна-ўсходніх схілах Менскага ўзвышша ляжыць *Плешчаніцкі край*. Канцова-морэнныя ландшафты чаргуюцца тут з шырокімі пяшчанымі прасторами ўздоўж рэчных далін, якія на ўсходзе (бліжэй да Барозы) зьліваюцца ў адну шырокую пяшчаную прастору. Абсалютныя вышыні тут звычайна большыя за 200 м. Звычайна ў Беларусі на такіх абсалютных вышынях мы спатыкаем цяжкія сугліністыя глебы. Тут, аднак, мы бачым лёгкія і моцна-камяністыя малаўрадлівыя глебы, што, у сувязі з вялікай аддаленасьцю рынкаў, ня спрыяла загушчэньню тут насяленьня ($d=25-30$). Гэта наогул раёны экстэнсыўнае і адсталася сельскае гаспадаркі; у ральніцтве, напр., дагэтуль пераважае саха над плугам, што часамі тлумачаць выключ-

Грамадзкая насяленьня па сельсаветах Менска-Слуцкага раёну (1925).

най камяністасьцю глебы; барджэй гэта ўсё-ж вынік агульнага эканамічнага характару раёну і яго культурнага ўзроўню.

З паўдня Самахвалаўскі востраў абмежаваны шырокай *Шацкай палескай паласою* ($d=15-25$), якая аддзяляе гэты востраў ад густазаселенае Случчыны і зьяўляецца даволі выразным гіпсомэтрычным зьніжэньнем (абсалютныя вышыні б. ч. ніжэй за 170 м.). Тут пераважае зандравы ландшафт з абшырнымі баравымі масывамі на пяшчаных глебах, якія чаргуюцца з вялікімі вадападзельнымі і даліннымі балотамі. З гэтых лясоў і балот у заходняй часьці нізіны пачынаецца Нёман і працякае цалкам яго прытока Лоша і часткаю Вуса; над апошняй рэчкай ля м. Вузды распаложаны невялікі густазаселены востраў, зьвязаны з поўначы з Самахвалаўскім.

На ўсход ад Лошы на вадападзеле яе з Пцічом усю нізіну запаўняюць малалюдныя ($d=20$) балотна-лясныя прасторы, якія працягваюцца кілёмэтраў на 50; тут можна спаткаць вялікія масывы мяшаннага лесу з грабам, што сьведчыць аб больш зьвязных глебах; пераважае, аднак, хваёвы бор. Такі-ж характар ландшафту працягваецца і за Пцічом, і ўздоўж ракі Талькі (прытока Сьвіслачы) цягнецца ў бок Асіпавіч і вусьця Сьвіслачы, дзе ляжаць вялізныя мяшаныя Жорнаўскія лясы. З паўночнага захаду з-пад Менску да гэтых-жа Жорнаўскіх масываў падыходзіць Валмянская нізіна.

Жорнаўская пушча мае папярочнік да 35—40 км. і цягнецца ад м. Пухавіч да р. Бярозы. Глебы тут часткай баравыя пяскі, найбольш-жа морэньныя суглінкі і супяскі. Рэдкая населенасьць ($d=15-25$) гэтага раёну тлумачыцца, мусіць, пераважна прычынамі сацыяльна-гістарычнымі— колёсальныя лясныя прасторы належалі тут асабліва буйным уласьнікам, якія пачалі шырокую эксплёатацыю лясоў толькі ў апошнія перад вайною дзесяцігодзьдзі; у гэтым часе тут былі нават праведзены спецыяльныя чыгуначныя галіны (Верайцы—Градзянка—Уборак—Завішыні). Да таго-ж часу населенасьць раёну была яшчэ меншая. Стары шлях з Менску і Вільні праз Бабруйск на Украіну стараўся абмінуць Жорнаўскую пушчу з поўначы, а пасяля ішоў берагам Бярозы.

Прасторы ўздоўж чыгунак і наогул усё Шацкае і часткаю Жорнаўскае палесьсе зьяўляюцца ў апошнія дзесяцігодзьдзі прасторами ўзмоцненай унутранай колёнізацыі, якая пранікае сюды з сумежных густазаселеных краёў Случчыны і Меншчыны. Гаспадарка тут скрозь даволі экстрэнсыўная. Вялікую ролю граюць лясныя і дрэвавырабчыя промыслы.

З поўначы Жорнаўскую катліну адмяжоўвае даволі значны (папярочнік 30—40 км.) густазаселены *Якшыцкі востраў*. Пры невялікіх абсалютных вышынях (160—170 м.), крыху лепшыя глебы—пераважна супяшчаныя, а месцамі, магчыма, і лёсаватыя, урэшце палажэньне пры рацэ Бярозе, ад якой у гэтым месцы адыходзяць старыя сухаземныя шляхі на захад да Менску, спрыялі пэўнаму разьвіцьцю гаспадаркі і згущэньню насяленьня (да 40—50 чал.). Побач з значным разьвіцьцём промыслаў (лясных, сплаву), можна пабачыць тут і некаторыя прогрэсыўныя рысы ў земляробстве, напр., падвышаны засеў кармовых траў. Гарадзкія элементы прадстаўлены тут толькі некалькімі глухімі мястэчкамі, найбольшыя з якіх—Бярэзынь ляжыць на паўночным краю густазаселенае прасторы, а Чэрвень—на заходнім.

На паўночны ўсход і ўсход ад Якшыцкага і Лагойскага астравоў выцягнуліся на 200 км. удоўжкі і 50—70 км. уцыркі паўзьбярэзінскія

палескія прасторы з гушчынёй насяленьня пераважна каля 20 чал.; значныя часткі гэтых прастораў маюць, аднак, меншую гушчыню насяленьня, а месцамі — на вышніх вышынях Бярозы — яна зніжаецца да 10 і менш чалавек (*Верхнябярэзінскае Палесьсе*). Фізыяграфічны характар усіх гэтых прастораў даволі аднастайны. Пры абсолютных вышынях каля 160—170 м. мы маем тут пераважна песчавыя і месцамі жарсьцьвяна-чвыраватыя глебы, сярод якіх трапляюцца вастрывы з лепшай глебай, і скрозь параскіданы большыя і меншыя прасторы балот. Колькасьць балот, аднак, тут меншая, чым у Прыпяцкім Палесьсі, берагі рэк нярэдка высокія і сухія. Лясы, якія тут займаюць звычайна звыш 40% ўсяе прасторы, зьяўляюцца пераважна хваёвымі барамі на вышэйшых мясцох і ялова-альховымі лясамі ў мокрых нізінах. Асабліва вялікія прасторы такіх ялова-альховых лясоў ляжаць па верхняй Бярозе, р. Сергучу і Бярэзінскім Канале; тут якраз арганізаваны *Дзяржаўны Паляўнічы Ахоўнік* на плошчы ў 60 тыс. гект. Рыначныя ўмовы па ўсёй амаль прасторы неспагадныя. Чыгунка перасякае яе ў адным месцы; пры скрыжаваньні з ёю р. Бярозы знаходзіцца і адзіны горад краіны — Барысаў. Большая частка краіны ляжыць, аднак, за 40—50 і да 100 км. ад чыгункі і гораду. Багацьце на лясы, сплаў дрэва па рацэ дае значныя лясныя заробкі насельніцтву. Пры ўсіх гэтых умовах земляробства экстэнсыўнае і адсталае, з найпаўней захаванай папарнай трохпалёўкай і гнаёвай жывёлагадоўляй.

Барысаў, які зьяўляецца ў сучаснасьці значным прамысловым асяродкам, належыць да старэйшых крывіцкіх паселішчаў і ляжыць на адвечным сухаземным шляху з паўднёвага захаду ў Маскоўшчыну. Якраз тут да левага берагу Бярозы падыходзіць з усходу значны густазаселены *Лошніцкі востраў* ($d = 40—60$). Ён займае трыкутнік паміж Бярозаю і яе прытокаю Бабром і мае добрыя глебы на лёсаватым суглінку. Лясы, блізкія да чыгункі, цалкам знішчаны, у аддалі-ж часткова перахаваліся і складаюцца найбольш з дубу і інш. ліставых парод. З другога боку, трэба адзначыць, што гэтая мясцовасьць ляжыць у выгодным географічным палажэньні на перасячэньні вышэйшупомненага сухаземнага шляху і р. Бярозы, па якой даўней адбываліся жывыя зносіны Полацку з Кіевам, і ўжо з даўных часоў была заселена. Гэтая густазаселеная і малалесная старана даволі выразна аддзяляецца ад суседняга Палесься.

На захад ад Лошніцкага вострава цягнуцца ў нізавінах р. Плісы і Гайны аж да Лагойскае густазаселенае плямы значная палеская баравая нізіна з гушчынёй 10—20 чал., сярод якое ляжаць вялікія *Судаблянскія балоты*. Гэтыя-ж палескія прасторы абкружаюць Лошніцкі востраў і з поўдня і з усходу, даходзяць ля станцый Крупкі-Бабёр-Слаўнае да лініі чыгункі. На паўночным усходзе Лошніцкі востраў і яго працяг — *Халопеніцкі востраў* прытыкаюцца да густазаселеных прастораў вазёрнае краіны. Палескія-ж прасторы на ўсходзе займаюць больш высокія паверхні, але захоўваюць рэдкае насяленьне аж да р. Друці і яе прытокі Восьліўкі, за якімі адразу пачынаецца высокае і густазаселенае *Друцкае ўзвышша*.

Пачынаючы ад лініі чыгункі ля ст. Бабёр і Крупкі, шырокая палеская паласа кіруецца на паўдня па вадападзеле Бярозы і Друці, дзе ляжыць вялікая *Любанская Пушча*, аж да шырыні $53^{\circ} 20'$, да вытокаў р. Алы; адгэтуль-жа заварочвае на паўднёвы ўсход і даходзіць аж да р. Дняпра паміж Быхавам і Рагачэвам (*Быхаўскае палесьсе*).

Абшырны і маладасьледаваны паўзьябярэзінскі палескі край, захоўваючы на ўсёй сваёй прасторы значную лясістасьць і балочістасьць і рэдкае насяленьне, граў у гісторыі ролю важнае перашкоды для зносінаў паміж заходняй і ўсходняй Беларуссю. Характар глеб скрозь пераважна пяшчаны, хаця ў паўднёва-ўсходняй частцы (*Чачавіцкі раён*) на некаторых глебавых картах знаходзім паказаньні на суглінкі пры вельмі рэдкім залюдненьні. Пытаньне гэтае патрабуе высьвятленьня на месцы. На працягу апошніх дзесяцігодзьдзяў край моцна колёнізуюцца, асабліва ў сваёй паўднёвай частцы. Колёністыя, панаехаўшы сюды з густазаселеных і болей культурных раёнаў, прывезьлі з сабою павышаны ўзровень земляробскае культуры, ў выніку чаго тут мясцамі даволі неспадзявана зьяўляецца параўнаўча значны травазасеў (*Клічаўскі раён*).

Вернемся ізноў да заходніх узьмежжаў Беларусі.

Случчына — гэта вялікі густазаселены паўвостраў, які цягнуцца ў БССР ад дзяржаўнай граніцы (з боку Наваградзкага ўзвышша) на паўднёвы ўсход аж да Любані і Урэчча на 80 км. і шырынёю (з пн. усх. на пд. зах.) — каля 40 км. Схілы Наваградзкага ўзвышша пераходзяць тут у даволі нізкую эрозійную раўніну, паднятую над роўнем мора толькі на 150—200 м. і пакрытую часткаю лёсаватымі суглінкамі, добра вядомымі па сваёй ураджайнасьці, часткаю буйнапяшчанымі суглінкамі і супескамі.

Рыначныя ўмовы ў Случчыне ня былі асабліва спагаднымі. Доўгі час толькі шоса была тут прадстаўніком палешаных шляхоў. У 90—900-х гадох праведзена чыгуначная галіна, якая да самога Слуцку даведзена была толькі ў часе вайны. Аднак, камунікацыя на гэтай глухой чыгуначнай галіне мала паляпшае рыначныя ўмовы, і дагэтуль яшчэ ў гандлю Случчыны значную ролю грае Менскі рынак, куды тавары дастаўляюцца гужом за 100 км. Ня гледзячы на гэтыя ўмовы, сельская гаспадарка Случчыны з даўных часоў зьяўляецца адной з найбольш інтэнсыўных і культурных у Беларусі — гэта старая земляробская краіна, у якой буйное капіталістычнае земляробства дасягнула ў свой час значнае вышыні. Аднак гэтаму знаходзім тут і высокую гушчыню насяленьня — 40—60 чал., а ў асобных сельсаветах да 90 чал. На супяшчаных узьмежжах Случчыны гушчыня зніжаецца да 30—40 чал. На паўдні, аднак, мы бачым даволі рэзкі пераход да рэдказаселенага Палесься: на працягу дзесятку кілямэтраў гушчыня спадае з 60 да 20. Тут лёсаватыя суглінкі непасрэдна мяжуюцца з баравымі пяскамі, ляндышафт адкрытае земляробскае раўніны зьмяняе бязьлюдны бор Палесься з прымітыўнымі формамі гаспадаркі на лясных палянах.

б) Прыпяцкае Палесьсе.

На ўсход ад Слуцку карта Тыльлэ паказвае некаторае падняцьце (150—170 м.), якое даходзіць да Пціча пад Жыцінам і Глускам і адхіляе на ўсход яго цячэньне. Падняцьце гэтае можна лічыць мяккою Шацкага Палесься ад Прыпяцкага; сюдою праходзяць усе важнейшыя шляхі з Случчыны на ўсход — чыгунка, шоса, гасьцінец. Глебы гэтае *Глускае мясцовасьці* прадстаўлены пераважна супескамі, месцамі трапляюцца і суглінкі; ня гледзячы на абсолютныя вышыні, забалочанасьць астаецца вельмі значная якраз на вадападзелах. Насяленьне ў параўнаньні з сумежнымі палескімі прасторамаі крыху гусьцейшае ($d = 25—35$), у выніку ўзмоцненага колёнізацыйнага прытоку апошніх дзесяцігодзь-

дзяў, калі ў гэтай даўней сплашной пушчы былі павысяканы значныя прасторы, а пасекі раскупляліся дробнымі ўласнікамі і сялянствам. Земляробская культура тут яшчэ даволі высокая, гаспадарка нярэдка інтэнсіўная.

Больш тыповыя палескія прасторы распалагаюцца на паўдня ад Глускае мясцовасці і ад Случчыны. Граница раёнаў тут, аднак, далёка ня роўная. Тады як ўздоўж рэк — Пціча, Арасы, Бярозы густое насяленне спускаецца даволі далёка на паўдня, прасторы рэдка заселенага тыповага палесся падаюцца далёка на поўнач па вадападзелах паміж Арасою, і Пцічом (вялізныя *Мар'інскія балоты*, на якіх зараз праводзіцца ў вялікім маштабе меліорацыйная і колнізацыйная работа), паміж Пцічом і Бярозою.

Відавочна, што рассяленне ідзе тут ад параўнальна сушышых берагоў рэк да слаба дрэнаваных вадападзелаў, якія застаюцца пакрытымі лесам і балотам.

Тыповыя раёны Прыпяцкага Палесся, як відаць з карты, маюць гушчыню насялення менш за 20 чал. на кв. км., а часамі і менш за 10 чал. Карта ізодаз дазваляе даволі дакладна вызначыць межы гэтае важнае і характарнае краіны. Аб паўночнай мяжы Прыпяцкага Палесся мы ўжо казалі; заходняя і паўднёвая межамі зьяўляюцца дзяржаўныя межы Беларусі, на ўсходзе-ж мяжа даходзіць да лініі: вусце Сажа — Гомель — вусце Бярозы — Парычы; тут якраз праходзіць ізодазы 20 і 25.

Выключна нізкая гушчыня насялення Палесся адпавядаюць яго выключныя фізграфічныя і рыначныя ўмовы, аб якіх шмат пісалася.¹⁾

Наогул мы тут маем нізкую (абсал. вышыні 100—150 м.) пяшчаную акумуляцыйную раўніну з нераспрацаванымі рэчнымі далінамі, ўздоўж якіх ляжаць вялізныя травяныя балоты; у выніку асушэння частка гэтых балот абярнулася ў сенажаці; пакрысе чалавек пранікае і ў глыбіню лесу — у бок таксама забалочаных вадападзелаў, рассяляючы пад ралью багачэйшыя кавалкі глебы. Усё гэта дае магчымасць рэдкаму насяленню Палесся існаваць і весці экстенсіўную гаспадарку, цэнтральнай галіной якое ёсць гадоўля мяснова і мяснарабочага быдла. Рыначныя ўмовы, надзвычайна неспягадныя з прычыны адсутнасці палешаных шляхоў і вялікіх перашкод, якія робіць камунікацыі прырода Палесся, цалкам адпавядалі тэй сістэме гаспадаркі, якая злажылася ў Палессі. У Палессі ня рэдкасць цэлыя сельсаветы, аддаленыя ад чыгуначнай станцыі больш як на 60—90 км., а большую частку году фактычна саўсім адрэзаныя ад значнейшых рынкаў. Зразумела, што ўсякія палешанні камунікацыі павінны выклікаць змены і ў тыпе гаспадаркі і ў разьмерах засяленасці. І ў сучаснасці найрадзей заселеныя прасторы мы знаходзім у аддалі ад шляхоў зносін, ад чыгунак і рэк, асабліва-ж па вадападзелах, як, напр., на паўдня ад Тураву (*Тураўская пушча*), ля воз. Князь, у некаторых мясцовасцях Рэчыцкага Палесся, дзе гушчыня насялення меншая за 10 чал. Тураўская пушча мае нават паранаўча добрыя глебавыя ўмовы, багатую расліннасць дубова-грабовых лясоў (*Карабельны лес*) і ўсё-ж астэецца найрадзей заселенай прасторай Палесся.

На агульным фоне рэдказаселенага Палесся яскрава вылучаюцца паасобныя астравы, якія звычайна ляжаць у лепшых рыначных умовах (ля ракі) і маюць лепшую глебу. Так, *Тураўскі* востраў ля-

¹⁾ Гл., напр., зборнік «Нарысы сельскае гаспадаркі Мазыршчыны» Менск 1929, з дзіўнейшых прац «Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот.» 1899.

жыць на цёмнакаляровых карбонатных суглінках, *Мазырскі і Хойніцка-Брагінскі*, а часткаю і *Рэчыцкі* — на лёсах і лёсаватых пародах. У ўтварэнні Рэчыцкага густазаселенага вострава ($d = 50 - 70$ чал.) прымалі ўдзел найбольш, мусіць, рыначныя ўмовы. У кожным разе гушчыня насялення на гэтых астравах звычайна звыш 40 чал. і даходзіць да 60—70 чал., апроча Мазырскага, дзе яна крыху меншая ($d = 35 - 40$ ч.). Густазаселеныя астравы ляжаць даволі самотна і рэзка пераходзяць у тыповае Палесся.

Павышаную гушчыню насялення маюць і прасторы, якія ляжаць ўздоўж вялікіх суднаходных рэк — Прыпяці, Дняпра, ніжняга Пціча і ўздоўж некаторых чыгунак. З гэтай прычыны, а таксама дзякуючы прысутнасці крыху лепшых глеб (супескаў) вылучаецца значная *Пятрыкоўская прастора* паміж Прыпяццю, Пцічом і ніжняй Арасою (d да 35), а таксама прасторы ўздоўж усяго правага берагу Дняпра і Прыпяці, пачынаючы ад Мазыра. Асабліва-ж вялікі абшар павялічанае гушчыні цягнецца ўздоўж усяе лініі чыгункі Жлобін—Мазыр—Карасьцень. На поўнач ад Прыпяці, мусіць, у сувязі з крыху лепшымі глебамі і ўплывам гэтае чыгункі гушчыня вакол яе падымаецца месцамі да 50 чал. (на паўдня ад Азарыч), наогул жа гэтая *Азарыцкая прастора* з гушчынёй насялення звыш 20 чал. цягнецца ўздоўж чыгункі паласою, шырыня якой у сярэднім каля 30—40 км. і якая на поўначы кіруецца да густазаселеных прастораў Рагачоўшчыны, што пачынаюцца за Бярозай, у пэўным ад яе аддаленні.

в) Гомельшчына.

Гомельшчына ўяўляе з сябе краіну, у якой значэнне прыродных умоў у фармаванні раёнаў гушчыні насялення, здаецца, найбольш адступіла назад, даўшы месца фактарам эканамічным. Сапраўды, уся паўднёва-ўсходняя частка БССР аж да лініі Бабруйск—Крычаў зьяўляецца плоскай раўнінай, якая зніжаецца ў SW кірунку; найвышэйшую частку яе мы бачым на карце Тыльлэ ля Крычава і Клімавіч, але і тут узвышшы не дасягаюць 200 мэтраў абсалютнай вышыні. У ваколіцах Гомелю, Жлобіна і Бабруйска мы ўжо бачым абсалютныя вышыні менш за 100 мэтраў. Калі выходзіць з устаноўленай акад. Я. М. Афанасьевым законаўпарадкаванасці разьмяшчэння акрыцыёвых парод у залежнасці ад рэльефу¹⁾, дык трэба спадзявацца, што на ўсёй гэтай тэрыторыі, якая прадстаўляе сабою значна ніжэйшую тэрасу, чым лёсавая плято ў ваколіцах Воршы або Менску, тут будзь пераважаць лёгкія пяшчаныя і супяшчаныя пароды. Глебавыя карты, якія для гэтай тэрыторыі базуюцца пакуль што на пабежных рэкогносцыроўках і выпадковых нагляданьнях, у агульных рысах адпавядаюць такой характарыстыцы. Больш звязныя глебы ляжаць астравамі ў усходняй частцы краіны на поўдзень ад Клімавіч, паміж Касцюковічамі і Хоцімскам, ля Крычава і на поўдзень ад Краснаполья. На карце П. Рагавога мы знаходзім лёсаватыя суглінкі ўздоўж усяго правага берагу Сажа ад Прапойску да Гомелю і Уваравіч і невялікі востраў гэтай-жа пароды на захад ад Рагачэва і Жлобіна.

Агульны фон акрыцыёвых парод краіны складаюць усё-ж такі пяшчаныя глебы больш ці менш ападзеленыя. Ня дзіва, што яшчэ

¹⁾ Да пытання аб акрыцыёвых пародах Зах. часткі СССР. Запіскі Ааделу Прыроды і Гаспадаркі ІБК, т. I. 1928.

нядаўна большая частка краіны была моцна лясістай і ў географу наслі назву Усходняга Палесся.

Разглядаючы сучасную карту гушчыні насялення, мы зразумела знойдем на лепшы, больш звязных глебах на пералічаных вышэй астравах даволі густое насяленне. Побач, у нізінах захаваліся значныя лясы, і шчыльнасць насялення там спускаецца ніжэй 20 чалавек на кв. км.

Так, на суглінках і на супесках уздоўж правага берагу Сажа ляжыць густазаселены *Кармянскі* востраў ($d=60-70$), а насупраць яго, на пяшчаным левым беразе на кілёметраў 20 ад ракі цягнуцца лясістыя прасторы, зложаныя хваёвымі барамі, а часткаю мяшанымі лясамі і аleshнікам (*Кляпінскае палесся*).

Але вельмі цікавае адхіленне ад гэтай правільнасці мы знаходзім якраз у найбольш паніжанай частцы краіны, па якой праходзяць старыя чыгуначныя лініі Бабруйск—Жлобін—Гомель. Тут на лёгкіх, а іншы раз і вельмі бедных глебах (як аб гэтым, прынамсі, нам гавораць глебавыя карты) мы знаходзім дужа густое насяленне, часамі звыш 60 чал. на кв. км. на тых глебах, на якіх у больш аддаленых ад чыгункі раёнах жыве толькі каля 20 чал. Такі яскравы ўплыў чыгунак і створаны ёю гарадзкіх і паўгарадзкіх паселішчаў бяспрэчна заслугуе дэталёвага вывучэння. Тут-жа можам заўважыць, што чыгункі ўжо ў даваенны час у гэтай краіне выклікалі найбольшы ў Беларусі экспорт малатранспартэльных прадуктаў, як фрукты, жывое птаства, бульба і г. д. І ў сучаснасці краіна выдаецца перад іншымі сваім вывазам бульбы.

Далей на паўночны ўсход ляжаць прасторы, якія да апошняга часу былі надзвычайна аддалены ад чыгунак. Толькі парадкі на Сажу і часткай старая Маскоўска-Берасцейская шоса, якая праходзіць на поўначы краіны, часткова паляпшала тут транспортныя ўмовы, хаця, зразумела, уплыў іх ніякім парадкам ня мог раўняцца да уплыву чыгунак. Інтэнсіўнасць сельскай гаспадаркі рэзка спадае пры пасуванні на паўночны ўсход, ня глядзячы нават на спагаднейшыя іншы раз глебавыя ўмовы. Змяняецца рыначнасць і даходнасць гаспадаркі. Так, паводле бюджэтных досьледаў ЦСУ у 1925-26 г. агульны прыбытак на адну дзесяціну ўсёй агульнай плошчы складаў у Гомельскім раёне 140,2 руб., у Жлобінскім 125,1, а ў Краснапольскім толькі 68,4 руб.

Заходняя граніца густа заселеных раёнаў Гомельшчыны, якая адначасова можа лічыцца граніцай паміж гэтымі раёнамі і палессям, ідзе больш-менш паралельна лініі чыгункі Менск-Гомель на адлегласці 15—20 км. ад яе і толькі ўжо каля Бабруйска Палесся падыходзіць да самай чыгункі. На захад ад гэтай мяжы гушчыня зніжаецца да 20 і меней чал., тады як уздоўж чыгункі мае значна больш за 50 чал., а месцамі да 80 і больш чал. на кв. км. Шырыня гэтай паласы звычайна каля 30 км. Найбольш густа заселенымі яе часткамі зьяўляюцца Насовіцкая і Гомельская плямы.

Адносна паходжэння *Гомельскае плямы* трэба думаць, што яна зьяўляецца пераважна вынікам дагоднага рыначнага палажэння. Глебавыя карты паказваюць тут часткаю пяшчаную, часткаю сугліністую глебу, відаць, аднак, увесь раён мае глебу значна лепшую, чым у суседнім Палесся, бо іначай цяжка было-б зразумець рэзкасць граніцы паміж Гомельскай плямай з гушчынёй звыш 60 чал. і сумежным Палессям, дзе гушчыня спадае ніжэй 20 чал. Пад уплывам гарадзкаго рынку пераходы павінны былі-б быць больш спакойнымі.

Што да *Насовіцкае плямы*, дык яе паходжанне менш зразумелае. На глебавых картах тут амаль ня скрозь паказаны пяскі. Магчыма, што гэта не адпавядае сапраўднасці, бо рыначнае палажэнне тут таксама горшае, чым у Гомельскай пляме. У кожным разе інтэнсіўнасць земляробства ў гэтым раёне меншая, асабліва ў жывёлагадоўлі. Вельмі моцна развіты адходныя промыслы.

Рагачэўская пляма, якая на захадзе даходзіць амаль не да Бабруйска, а на поўдзень захоплівае Жлобін, утварылася, відаць, пераважна дзякуючы спагадным рыначным умовам, хаця ў некалькіх мясцох яе, напр., на захадзе, глебы даволі ўраджайныя (лэсаватыя суглінкі і супяскі).

Апрача пералічаных трох астравоў, густое насяленне, як ужо-казана, мы знаходзім у *Кармянскай пляме*, якая разляглася паміж Сажом і Дняпром і паміж Прапойскай і Чачэрскай на ўзвышшы з абсалютнымі вышынямі 170—190 м., далёка ўрэзаным на паўдзень ў прасторы нізін. Гушчыня насялення тут у большасці выпадкаў перавышае 60 чал., глеба—лёгка суглінкі (лэсаватыя) і супяскі. Нарэшце *Касцюковіцкая* густазаселеная пляма цягнецца даўгой і шырокай пасамаю ад Хоцімска праз Касцюковічы на Краснаполье. Абсалютныя вышыні хістаюцца ад 170 да 200 м. Глебавае акрыццё тут складаюць лэсаватыя і буйна-пяшчаныя суглінкі, а таксама супяскі.

Гушчыня насялення 50—65 чал.

Пералічаныя густазаселеныя плямы раздзяляюцца паміж сабою пяшчанымі і лясістымі прасторами. Так, на поўнач ад Насовіцкае плямы ляжаць вялікія *Добрускія лясы* і балоты, дзе гушчыня насялення зніжаецца да 20 чал. і менш. У вогуле па левабярэжжы Сажа ідуць пераважна рэдказаселеныя прасторы, як, напр., *Кляпінскае Палесся* напроці м. Кармы, лясы на поўдзень ад Чачэрска і інш. Сярод гэтых прастораў вылучаюцца невялікія, густа заселеныя астравы, найбольшы з якіх *Свяцілавіцкі* ($d=55$).

Лясістая паласа цягнецца і на поўдзень ад Касцюковіцкае плямы па левым беразе Беседзі (*Бялінкавіцкія лясы*). Трэба адзначыць, што ў Бялінкавіцкіх, Кляпінскіх і Чачэрскіх лясах побач з хваёвымі барамі спатыкаецца шмат мяшанага лесу, у сувязі з чым можна думаць, што і глебы тут далёка не аднастайныя.

На поўнач ад Кармянскае і Касцюковіцкае плямы ў шырынёвым кірунку працягнулася даўгая *Прапойская пяшчаная паласа* ад Дняпра каля м. Старога Быхава; уздоўж Дняпровае прытокі *Ухлясці* на Прапойск і далей па левым беразе Сажа аж да Клімавіч. Уся гэта паласа пакрыта пераважна хваёвымі барамі, а на ўсход ялова-шырокаліставым лесам. Шмат тут таксама балот. Гушчыня насялення звычайна 20—30 чал., а часам і менш за 20 чал.

г) Дняпроўская лэсавая краіна.

Прасторы паміж Сажом, Дняпром і Друццо на поўнач ад 53 $\frac{1}{2}$ паралелі прадстаўляюць сабою высокае эрозійнае плято, пакрытае амаль ня скрозь лэсамі і лэсаватымі суглінкамі. Абсалютныя вышыні ў большай частцы краіны 200—220 м., апроч паўднёва-заходняе траціны, дзе яны хістаюцца ад 170 да 200 м. Аднастайнаму глебавому акрыццю адпавядае і аднастайная высокая гушчыня насялення ($d=40-60$ і вышэй), паводле якой краіна займае першае ў БССР месца. Невялікія параўнаўча гарады краіны Магілёў і Ворша і густая.

сетка мястэчак, дапамагаючы наогул згушчэнню насялення, не ствараюць асабліва характэрных плям згушчэння. Некаторую рознастайнасць у географію акрыцьцёвых парод і размяшчэнне насельніцтва уносяць рэчныя даліны Проні, Дняпра і Друці, выцягнутыя ў мерыдыянальным кірунку. Уздоўж іх левага берагу звычайна цягнуцца і тут, як і ў Гомельшчыне, шырокія палосы пяскоў, якія перахоўваюць павышаную лясістасць і радзей заселены. Аднак, месцамі тут спатыкаюцца лясныя масывы і на цяжкіх суглінках. Так *Горацкая* пушча (d=30—35) ляжыць якраз на цяжкіх глінах, што займаюць вадаладзел рэк Проні і Басі.

Уздоўж усходняй мяжы рэспублікі ляжыць *Амсьціслаўскае лясавое плато*. Густазаселеныя прасторы выцягнуліся ў гэтым раёне ад Крычаву да Амсьціслаўлю пры абсолютных вышынях каля 200 м. Гушчыня насялення перавышае 60 чал.

Пасуваючыся адгэтуль на захад, мы трапляем у *Проньскую паласу* з перавагай пяшчаных глеб уздоўж левабярэжжа ракі Проні, выцягненую ад м. Шамава аж да Прапойску, з гушчынёй насялення ад 20 да 35 чал. У паўночнай частцы гэтае паласы ля Дрыбіну ляжыць значны масыў *Цёмнага Лесу*. Далей на поўдзень лясістасць меншая, а ля гор. Чэрыкаву вылучаецца невялікі востраў з добрымі глебамі, з густым насяленьнем (d=45—55).

На паўночных захад ад Цёмнага Лесу паміж ім і Горацкай пушчай ляжыць густазаселенае *Горацкае лясавое плато* (d=60—80 ч.). На паўднёвы захад ад Горацкай Пушчы і Проньскае пяшчанае паласы аж да самага Дняпра цягнецца густазаселеная прастора (*Чавуска—Чэрнеўская прастора* з гушчынёй ад 40 да 70 чал.), найбольшыя згушчэнні якой ляжаць каля места Чавусаў, м-ка Чэрнеўкі і ля вусьця ракі Рэсты. Глебы скрозь утвораны на лясаватых суглінках.

Далей на захад уздоўж левага берагу Дняпра ад Быхава аж да Копыся ідзе паласа пяскоў (*Луцкаўскія пяскі*), на паўдні слаба заселеная (d=30) і моцна лясістая, на поўначы-ж ля Копыся малалесная, з павышанай гушчынёй (d звыш 40).

Правы бераг Дняпра насупроць гэтае паласы скрозь густа заселены (d=40—60 і вышэй), пры чым гэтая густазаселеная *Маілеўская прастора* цягнецца на захад аж да Друці, а ў некаторых мясцох і далей за Друцьцю (у паўночна-ўсходняй частцы, дзе ляжыць *Друцкае ўзвышша*) і, урэшце, даволі рэзка змяняецца рэдка заселеным Палес'ем.

Як відна з навейшых досьледаў (Н. Савіч), тут скрозь ляжаць лясавыя суглінкі, толькі дзе-ня-дзе перарываныя плямамі балот. Лясістасць нізкая, пры чым пераважаюць ялова-дубовыя лясы, а к поўначы чыстыя ельнікі.

Найбольшую пляму згушчэння насялення (d звыш 60 чал.) мы бачым на поўнач і на паўночны захад ад Магілёва і асабліва на поўдзень ад м-ка Круглага.

На поўначы Дняпроўскай краіны, вакола магутнага камунікацыйнага вузла Воршы мы знаходзім вялікую *Варшанскую пляму* згушчэння насялення, якая выцягнулася па Дняпры ад Лядоў на Дуброўну і Воршу і далей па чыгуны на Коханава і аж да Талачына на захадзе, а на поўначы падымаецца амаль не да шырыні Сянна і Багушэва. Паўночна-ўсходняя мяжа гэтай плямы, а разам і ўсяе гэтае краіны, складае *Бабынавіцкая Палестіца*. Апрача дагоднага рыначнага палажэння, у падставе разьвіцця гэтае плямы ляжыць багатае глебавае акрыцьцё, якое ў большай частцы плямы складаецца лясавым

суглінкам, а на ўсходзе паміж Дуброўнай і Лядамі цёмна-каляровым лясавым суглінкам. Гушчыня насялення ад 50 да 70 і вышэй чал., пры чым уздоўж Дняпра і чыгункі да Коханава шырокай паласою ляжыць прастора найбольш густага насялення (d=65—70).

д) Вазёрная краіна.

Вадазбор Дзевіны ў прасторах БССР характарызуецца пашыранасцю канцова-морэннага краявіду, пры чым морэна тут пазнейшага зьледзянення, у сувязі з чым па ўсёй краіне рассяяна безліч сваеасаблівай формы вазёр. Глебавзе акрыцьцё тут вельмі не аднастайнае і зусім мала вывучанае. Вядома, аднак, што побач з морэннымі суглінкамі і супяскамі тут нярэдка спатыкаюцца астравы лясавых парод, а ўздоўж важнейшых рэчных далін шырокімі палосамі цягнуцца пяшчаныя глебы; часамі-ж апошнія займаюць вялікія прасторы і на вадаладзелах, як гэта мы бачым на поўнач ад Полацку. Шляхамі камунікацыі краіна забяспечана добра, за выключэннем паўднёва-заходняе частцы, дзе толькі нядаўна праведзена чыгунка Лепель-Ворша. Рэшта-ж краіны мае параўнаўча густую чыгуначную сетку і два буйныя чыгуначныя вузлы (Полацак, з якога чыгункі разыходзяцца ў 5 кірунках і Віцебск—у 4 кірунках). Апрача таго, суднаходная рака Дзевіна, якая ў старажытнасці грала ролю важнейшага міжнароднага гандлёвага шляху, у сучаснасці, хаця і страціла сваё даўнейшае значэнне, аднак грае пэўную ролю ў камунікацыі. Да гэтага трэба дадаць яшчэ аб існаванні дзевёх шосаў.

Трэба адзначыць, што гаспадарчае значэнне розных глебавых тыпаў у Віцебшчыне, відавч, не заўсёды адпавядае таму, што мы бачым у рэшце Беларусі. Дзякуючы больш халоднаму і вільготнаму клімату, а можа ў выніку асаблівасці сваёй фізычнай структуры і складу цяжкія глебы вазёрнага краю не заўсёды прыцягваюць да сябе асабліва густое насяленне. Нярэдка апошнія ахватней мае дачыненне з больш лёгкімі глебамі, якія забяспечваюць ураджай у мацлівых гады. З гэтай прычыны тут мы часцей можам стрэць абшырныя лясныя масывы на цяжкіх сугліністых глебах. На поўдні ў гэтых масывах пераважаюць мяшаныя дубова-яловыя лясы, у большай-жа паўночнай частцы ў іх пануе елка. Аднак, усё-ж найрадзей заселеныя прасторы мы бачым на большых астравах пяшчаных глеб, дзе хваёвыя бары чаргуюцца з вазёрамі і балотамі.

Найбольшая пляма згушчэння, як і можна было спадзявацца, ляжыць вакола Віцебску, пачынаючыся ад усходняй мяжы Рэспублікі каля Янавіч і Лёзна і цягнучыся адтуль праз Віцебск на захад да Сіроціна і Гарадка. Вельмі характарна, што густазаселеныя прасторы займаюць у *Віцебскай пляме* абодва берагі Дзевіны, хаця ўздоўж левага берагу глебавая карта выразна адзначае шырокую паласу пяшчаных глеб. Значыць, уплыў гарадзкага рынку і палешаных шляхоў тут пераважае над уплывам прыродных умоў, дазваляючы інтэнсіўным формам падмставай гаспадаркі паспяхова змагацца з беднасцю глебы шляхам узмоцненага ўгнаення.

Па правым беразе Дзевіны тут мы бачым морэнныя суглінкі, а на ўсходзе (ля Лёзна), апрача таго, і лясавыя суглінкі. Насяленне скрозь раскідана дробнымі вёскамі і хутарамі, якія густа пакрываюць паверхню карты. Гушчыня насялення, аднак, не дасягае асабліва высокіх размераў; яна хістаецца ў межах 40-60 чал., пры чым найбольш

Лёзна
Сіроціна
Гарадка
Віцебск
Янавіч

густое насяленьне мы знаходзім ля Віцебску і на ўсход ад гэтага места ўздоўж чыгункі, якая ідзе да Лёзна. Меншымі асяродкамі згущэньня зьяўляецца Гарадок і м-ка Шуміліна.

На поўдзень ад Віцебскай густазаселенай плямы, паміж ёю і Аршанскаю плямай ляжаць рэдказаселеныя прасторы *Бабынавіцкае Палесіцы*. Гэтая пакрытая лесам і балотамі прастора зьяўляецца ў сваёй большай усходняй частцы раёнам канцовых морэн, пакрытых морэннымі суглінкамі і супяскамі, на якіх параслі мяшанныя, ялова-лісьцвяныя лясы. На паўночным захадзе побач з імі мы бачым, напрыклад, ля самога м-ка Бабынавіч, абшырныя хваёвыя бары на пяшчаных глебах. У паўднёвай частцы вялікія прасторы займаюць балоты — *Верацэйскі і Арахоўскі мох*, якія выкарыстаны для пабудовы на іх *Сталінскай раённай электрычнай станцыі*. Характарна, што канцовая морэна ляжыць тут на нізкім гіпсомэтрычным узроўні (часам ніжэй за 170 м.), у сувязі з чым стаіць яе значная забалочанасьць. Земляробства тут даволі адстае і экстенсіўнае, значную ролю граюць лясныя промыслы. Гушчыня насяленьня ў Палесіцы хістаецца ад 12 да 30 чалавек, рэзка вылучаючыся з гэтага боку паміж Аршанскай і Віцебскай густазаселенымі прасторамі.

Ад асноўнага масыву Бабынавіцкае Палесіцы адходзяць рэдказаселеныя рагі ў адзін бок пад Лёзна, а ў другі далей на паўночны захад.

Другая значная густазаселеная пляма ляжыць па рацэ Вулянцы і Альшанцы, злучаючы сабою м-ка Бачэйкава, Чашнікі, Лукомлю і Чарэю (*Чашніцкая пляма*). Глеба тут больш рознастайная, але пераважаюць морэныя гліны, суглінкі і супяскі на розных гіпсомэтрычных узроўнях — ад 120 да 180 м. а ў невялікім раёне на захад ад Лукомскага воз. — да 300 м. (узгор'е *Каторгы*). Якую-небудзь выразную сувязь гушчыні насяленьня з глебавымі тыпамі тут, як і ў сумежных раёнах, устанавіць цяжка. Рыначныя ўмовы былі тут увесь час надзвычайна неспагаднымі. Некалькі невялікіх мястэчак, адрэзаных дзесяткамі кілімэтраў ад чыгункі, не маглі служыць колькі-небудзь значнымі рынкамі збыту. З палешаных шляхоў зносін можна адзначыць хіба толькі раку Вулянку, якая ўваходзіць у склад Бярэзінскай воднай сыстэмы. Па ёй-жа бяспрэчна ў старадаўнасьці накіроўваўся важны гандлёвы шлях з поўначы на поўдзень, па якім і пабудаваліся ўспомнены мястэчкі, вядомыя ў гісторыі з часоў далёкай мінуўшчыны (Лукомля вядома з XI веку, Чарэя з XV веку і г. д.). Земляробства ў гэтай мясцовасьці адстае, шмат дзе перахавалася чыстая трохпалёўка, у сувязі з чым вельмі моцна адчуваецца пералюдненне.

На ўсход ад густазаселенае Чашніцкае плямы насяленьне радзейшае аж да Сянна. Па рацэ Ніжняй Крывіне, якая выцякае з Сянскіх вазёр, распаложаны абшырныя балоты, у сувязі з чым гушчыня насяленьня спадае ніжэй 30 чалавек (Чаркасі с. с.). На поўдзень ад Сянна аж пад Талачын выцягнулася вялікае балота *Усв'іж-Бук*, ваколя якога таксама рэдкае насяленьне (менш за 30 чалавек). Наогул-жа ў гэтай *Сянскай паласе*, якая дзеліць Аршанскую пляму ад Чашніцкай, пераважае сярэдняя гушчыня (40-50 чалавек). Тыпы глебы тут трэба лічыць ня вывучанымі, хаця для значнай часткі плямы глебавая карта паказвае лёсаватыя суглінкі або морэныя суглінкі; апошнія, муціць, бліжэй да праўды.

На захад ад Чашніцкае плямы густазаселеныя прасторы ідуць на захад пад Лепель, за якім зараз-жа пачынаецца вельмі рэдка-заселенае Верхня-Бярэзінскае Палессяе.

На паўднёвы захад павышаную гушчыню насяленьня знаходзім на невялікім *Халопеніцкім востраве* (d=40). Тут на суглінках разьвіўся даволі выразны раён таварнага льянства, як і ў большасьці раёнаў вазэрнае краіны.

На паўночны захад ад Чашніцкае плямы паміж мястэчкамі Вушачы і Вуля ляжыць край нязвычайна моцна зрэзаны вазэрамі, з суглінстымі глебамі (*Вушацкая прастора*). Тут таксама пачынае разьвівацца рыначнае льянства. Гушчыня насяленьня каля 40 чалавек. На заходнім узьмежжы Беларусі ляжыць невялікі, густазаселены *Ветрынскі востраў* таксама на морэнных суглінках. Больш спагадныя рыначныя ўмовы (тут праходзіць чыгунка) спрыялі разьвіццю травасеяньня і ўвогуле інтэнсыфікацыі гаспадаркі. Гушчыня насяленьня тут месцамі перавышае 50 чал.

Каля самога места Полацку, па правым беразе Дзьвіны ляжаць цяжкія морэныя гліны, па левым беразе ідзе паласа пясчоў, на якой пашыраны сасновыя бары і балоты і гушчыня насяленьня зьніжаецца да 20-30 чал. (*Якіманскія лясы*).

На суглінках правага берагу ваколя Полацку і ўздоўж старой чыгункі на Віцебск знаходзім больш густое насяленьне, месцамі звыш 50 чалавек. Разьмеры гэтай плямы, аднак, невялікія, форма яе выцягнутая з паўночнага захаду на паўднёвы ўсход.

На захад ад Полацку па правым беразе Дзьвіны ляжыць значны *Дрысенскі востраў* лёсаватых суглінкаў. Рэльеф тут выраўнены, вазэраў амаль няма, лясы ў большасьці раскарчованы і толькі дзе-нядзе засталіся іх нязначныя рэшткі. Насяленьне жыве пераважна ў дробных вёсачках. Характарнай асаблівасьцю гэтай прасторы зьяўляецца асабліва моцнае разьвіццё таварнага льянства, а таксама культуры кармовых траў (% кармовых траў даходзіць да 13% у Валынцкім раёне, а лёну да 16% у Дрысенскім раёне). Такім чынам, мы маем тут раён разьвітага таварнага земляробства. Гушчыня насяленьня сярэдняя (d=35-50 чал.)

Па паўночных узьмежжах БССР праходзіць рад рэдказаселеных раёнаў. Густое насяленьне Дрысенскае плямы даходзіць з поўдня да возера Асьвеі. На поўнач і на ўсход ад возера Асьвеі ў вадазборы ракі Нішчы ляжыць абшырны масыв *Клясьціцкіх лясоў*, у якіх пераважае хваёвы бор, чаргуючыся з балотамі і вазэрамі. Гушчыня насяленьня тут каля 20 чал., але месцамі і ніжэй.

На ўсход ад гэтага лясістага раёну ваколя воз. Няшчэрды глебавая карта паказвае морэныя суглінкі, абмежаваныя з поўдня ракой Дрысай. Тут гушчыня насяленьня вышэй 30 чал., а месцамі падвышаецца да 45 (*Няшчэрдаўскі востраў*).

На поўдзень ад Дрысы аж да Полацкага і Віцебскага густазаселеных прастораў ляжаць значныя прасторы пяшчаных глеб з параскіданымі па іх балотнымі масывамі. На вялікіх прасторах з папарочнікам звыш 50 кілімэтраў тут ляжыць малалюднае *Дрэтуньскае Палессяе*, у якім скрозь пануе формацыя хваёвага бору. Праз раён праходзіць чыгунка з Полацку на Невель. Уплывы яе яшчэ не пасьпелі моцна адбіцца на заселенасьці краю. Гушчыня насяленьня хістаецца ад 5 да 30 чал.

Далей на ўсход на морэнных і лёсаватых суглінках ляжыць *Езерышчанская пляма*, якую перасякае чыгунка з Віцебску на Ленінград. Гушчыня насяленьня тут увогуле крыху меншая, чым у сумежнай з паўдня Віцебскай пляме. Гэтаму адпавядае некалькі меншая інтэн-

сьюнасьць гаспадаркі, якая базуецца на мясной жывёлагадоўлі і адходных промыслах. Гушчыня насяленьна тут пераважна ад 30 да 45 чалавек.

На ўсходнім ўзьмежжы гэтае плямы, дзе ляжаць вышніявіны ракі Ловаці, гушчыня насяленьня падымаецца вышэй за 50 чал. Відаць, тут заходзіць у межы БССР частка густазаселенае *Усвятцае плямы*, паходжэньне якой можа быць звязана з гістарычнай роляю гэтае мясцовасьці ў старадаўным гандлі, які ішоў па Ловаці.

На поўдзень ад апошняе плямы аж да Дзвіны ляжыць абшырны зьніжаны раён (абсол. вышыні 150—200 м.) лясоў і балот па рацэ Аўсяніцы найбольш на пяшчаных глебах. Пераважаюць тут хваёвыя бары, хаця ня мала ёсьць і ельнікаў, што сьведчыць аб неаднастайнасьці глебы. Адаленая ад чыгункі і гораду *Аўсяніцкая прастора* належыць да менш інтэнсыўных частак Вазёрнае краіны, з даволі выяўленым аднак льянствам і мясной жывёлагадоўляй. Гушчыня насяленьня пераважна ад 20 да 30 чал., а месцамі ніжэй за 20 чал.

Разгляд карты ізодазаў БССР дазволіў нам вылучыць на прасторах Рэспублікі звыш 50 дробных географічных раёнаў. Гэта можна было зрабіць толькі дзякуючы дэталёвасьці працы, у падставу якой пакладзены лічбы па сельсаветах. Ізорытмічны-ж мэтод дазволіў найбольш мэтазгодна выкарыстаць гэтыя лічбы, якія без яго дапамогі далі б нам толькі нявыразную мозаіку звычайнае статыстычнае картограмы. Вылучэньне дробных географічных раёнаў і далейшая характарыстыка іх прыроднага і эканамічнага ландшафту ёсьць адным з найпільнейшых заданьняў географіі Беларусі. Кожны з вышэйназваных дробных раёнаў мае свой асаблівы географічны характар, якім больш ці менш рэзка выдзяляецца ад сумежных раёнаў, сваё культурнае аблічча, а ня рэдка і свае асаблівыя сацыяльна-політычныя ўмовы і гістарычнае мінулае.

Наша мэта цяпер, аднак-жа, не канчатковае вылучэньне гэтых найдрабнейшых географічных раёнаў, для якога, бяспрэчна, неабходна скарыстаньне ў шмат разоў багацейшых статыстычных і літаратурных матар'ялаў. Мы ставілі сабе задачай высьветліць найбольш выгодныя шляхі гэтай працы і ілюстраваць іх магчымымі вынікамі. У далейшым разьвіцьці гэтай працы на чарзе стаць выкарыстаньне матар'ялаў усіх навейшых статыстычных перапісаў, як ужо праведзеных, так і тых, якія маюць быць праведзены ў бліжэйшыя гады. Для атрыманьня каштоўных вынікаў неабходна браць з гэтых матар'ялаў даныя па асобных сельсаветах, што будзе вымагаць значных статыстычных падлічэньняў, якія, аднак, цалкам неабходны, калі мы хочам дэталёва ведаць географію свае стараны.

Вылучаныя пры дапамозе карты ізодазаў раёны, павінны ў далейшым атрымаць хаця-б мінімальную, але дакладную географічную характарыстыку, перад усім з боку свае прыроды і эканомікі. Трэба спадзявацца, што сканчэньне дэталёвых глебазнаўчых прац, якое прадабачыцца ў бліжэйшыя гады, дазволіць нам дакладна выявіць гэты важнейшы элемент беларускае прыроды. Усеагульныя-ж перапісы сельскай гаспадаркі і прамысловасьці ў пяршыню дадуць саўсім пэўную эканамічную характарыстыку найдрабнейшых раёнаў. Застаецца пажадаць, каб і гістарычная географія Беларусі, якая дагэтуль яшчэ не паспела стаць на ногі, дала патрэбныя матар'ялы па эканамічнай гісторыі найдрабнейшых тэрыторыяльных адзінак.

Калі, сабраўшы ўсе гэтыя даныя, мы зможам даць вылучанай намі сетцы найдрабнейшых географічных раёнаў адпаведную навуковую характарыстыку, дык можна будзе лічыць, што першы этап у разьвіцьці беларускай географіі, этап першапачатковай географічнай орыентуўкі ўна ўсёй многакшталтнасьці беларускіх прыродных і эканамічных ландшафтаў будзе закончаны, і дасьледчык зможа спакойна падысьці да паглыбленага вывучэньня кожнага паасобнага географічнага раёну.

ЛІТАРАТУРА.

1. Азбукін М. Паселішчы гарадскога тыпу ў БССР. Матар'ялы да географіі і стат. Беларусі. I. 1928.
2. Афанасьев Я., проф. Да пытання аб акрышчэньных пародах заходняй часткі СССР. Зап. аддзелу прыроды і гаспадаркі ІБК. I. 1928.
3. Афанасьев Я., проф. Нарысы аб акрышчэньных пародах Беларусі. Матар. да геол. і глебан. вывучэньня Беларусі. I. 1926.
4. Афанасьев Я., проф. Почвы Белоруссии, как естественные ресурсы произв. сил. Зап. Белор. Дзярж. Ак. С. Г. I. 1926.
5. Вагнер Г. Проект школы плотности населения. Изв. Гос. Рус. Геогр. О-ва. LX. 1928.
6. Баранский Н. Краткий курс экономической географии. 1928.
7. Бернштейн Коган С. В. Очерки экономической географии. 1922.
8. Воейков А. И. Распределение населения земли в зависимости от природных условий и деятельности человека. 1906.
9. Wagner H. Lehrbuch der Geographie. I. 1923.
10. Heitner A. Ueber bevölkerungstatist. Grundkarten. Geogr. Zeitschrift. 1900.
11. Greim G. Beiträge zur Anthropogeographie d. Grossherz. Hessen. 1912.
12. Eckert M. Die Kartenwissenschaft. II. 1925.
13. Eckert M. Die Kartenwissenschaft, ihr Wesen u. ihre Aufgaben. Düsseldorf. Geograph. Vorträge I. 1927.
14. Зيمان Л. К вопросу о методе построения экономических карт. Экономико-географический сборник. 1929.
15. Касаткин В. проф. Об глебах Беларусі. Мат. геол. і глебавага вивуч. Беларусі. I. 1926.
16. Каутский К. Размножение и развитие в природе и обществе. Пер. Рязанова. 1923.
17. Klosterhalfen K. Die Kartographische Darstellung d. Volksdichte. Peterm. Mitt. 1912.
18. Котов А. Проблемы размещения сельского хозяйства и промышленности. 1927.
19. Krebs N. dr. Die Verteilung der Kulturen und die Volksdichte in d. Oesterreichischen Alpen. Mitt. d. k. k. Geogr. Ges. in Wien Bd 55. 1912.
20. Kubijowicz W. Rozmieszczenie kultur i ludności na wsch. Karpatach. 1924.
21. Kubijowicz W. Rozmieszczenie ludności na Polesiu. II sprawozd. naukowe koła geografów. 1926.
22. Лубин-Герцук Л. проф. Что такое перенаселение. 1923.
23. Маркс К. Капитал. т. I. Пер. Базарова и Степанова. 1928.
24. Маслов П. Влияние естественных и социальных условий на производительность труда. 1926.
25. Маслов П. Теория развития народного хозяйства. 1910.
26. Neumann L. dr. Die Volksdichte im Grossherz. Baden. 1892.
27. Огановский Н. Закономерность аграрной эволюции. I. 1909.
28. Огановский Н. проф. Очерки по эконом. географии РСФСР. I. 1923.
29. Паперный Л. Проблемы народонаселения с точки зрения марксистской социологии. 1926.
30. Полянская О. Геоботанический нарыс Мазырскае акругі. Мат. да флэры і фаўны Беларусі. I. 1927.
31. Полянская О. Расьліннасьць Калінінскай і Віцебскай акруг. Мат. да флэры і фаўны Беларусі. Т. II. 1928.
32. Рагавы П. Глебы Беларусі. Працы С.-Гарэцкага Нав. Т-ва. Т. V. 1928.
33. Ratzel F. Anthropogeographie. II. 1891.
34. Raven. Statistik Tabelvaerk. 1857.
35. Reinhardt W. dr. Volksdichte u. Siedlungsverhältnisse d. württembergischen Oberschwabens. 1908.
36. Romer E. Geograficzno-statystyczny Atlas Polski. 1916.

Гісторыя і географія Беларусі і сувязь з эканамічнай гісторыяй

37. Савіч Н. Вынікі геоботанічных даследаванняў у Магілёўскай акрузе. Мат. фл. і фаўны Бел. III. 1929.
38. Савіч Н. Паіярэднія справаздачи аб геоботанічных даследаваннях у Менскай і Рэчыцкай акругах. Мат. флэры і фаўны Бел. II. 1928.
39. Семенов-Тяньшанский В. П. Дазиметрическая карта Евр. России. 1923.
40. Семенов-Тяньшанский В. П. Район и страна. 1928.
41. Силищенский М. И. Географический атлас. Под. ред. Н. Баранского и В. Каменецкого. 1929.
42. Студенский Г. Очерки сельскохозяйственной экономики. 1925.
43. Тилло А. Гипсометрическая карта западн. части Евр. России. Масштаб 40 в. 1866.
44. Филипсон А. Европа. 1909.
45. Schlüter O. Die Generalisierung von Gemeindegartogrammen zu Volksdichtekarten. Pet. Mitt. 1912.
46. Челинцев А. Сельскохоз. районы Евр. России. 1911.

Статыстычныя матар'ялы апублікаваны ў наступных выданнях:

- Вынікі адміністрацыйнага сьпісу населяшчаў і гаспадарак БССР 1925.
Статыстычны Штогоднік. выд. ЦСУ БССР 1923-24.
Сельсоветы БССР — у кнізе „Вся Белоруссия“ на 1925 год.
Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. X. Белорусская ССР. Отд. I. 1928.
Список населенных мест Гомельского округа.

Prof. A. Smolitsch.

Verteilung der Bevölkerung auf dem Territorium der Weissruthenischen Sozialistischen Sowjetrepublik.

Um sich eine Vorstellung von der Verteilung der Bevölkerung über das Territorium zu machen, hat man die Bevölkerungsdichte auf kleinen territorialen Einheiten, den Gebieten der Dorfräte, berechnet (Flächeninhalt im Durchschnitt 90-100 qkm). Die erhaltenen Dichtigkeitsziffern, mehr als 1200, wurden auf einer topographischen Karte, Massstab 1:420.000, bei den entsprechenden Zentren der einzelnen Dorfräte eingetragen. Dann wurden nach der vom dänischen Statistiker Ravn vorgeschlagenen Methode mit Hilfe von Interpolation Isolinien gezogen (nach der Terminologie des polnischen Geographen Prof. Romer Isarhythmen), die im gegebenen Falle Isodasen genannt werden und in Zwischenräumen von 10 Dichtigkeitseinheiten liegen.

Die so erhaltene Karte der Bevölkerungsdichte teilt naturgemäss das Territorium der Weissruthenischen Republik in kleine Rayons, die sich untereinander sowohl durch ihre Besiedlung als auch durch den allgemeinen Charakter der geographischen Landschaft unterscheiden. Das gestattet uns dann, eine Reihe von Vergleichen anzustellen und Schlüsse zu ziehen, die unsere geographischen Begriffe von Weissruthenien erweitern.

Oft stösst man auf die Vorstellung, dass Eintönigkeit der Landschaft ein charakteristischer Zug Weissrutheniens sei. Eine aufmerksamere Betrachtung jedoch belehrt, dass das nicht ganz so ist. Schon die absoluten Höhen schwanken hier von 100—350 m. Mit der absoluten Höhe aber stehen Verteilung der Deckgesteins- und Bodenarten, also auch der Pflanzenwuchs in Zusammenhang. Wie bedeutend die Unterschiede in dieser Hinsicht in den verschiedenen Gegenden Weissrutheniens sind, darüber lässt sich aus der Verteilung der ländlichen Bevölkerung über das Landesgebiet urteilen, die hier gewöhnlich von Faktoren der natürlichen Landschaft bedingt ist, wie sie sich in den Verhältnissen der örtlichen Wirtschaftsstruktur und der gesellschaftlichen Beziehungen widerspiegeln. In einigen Fällen kann man hier bei einem Abstand von nur 25 km einen Wechsel in der Dichte der ländlichen Bevölkerung von 4 zu 75 auf einen Quadratkilometer beobachten (Rayon Starobin), mitunter gehen die Schwankungen noch weiter.

Das Vorkommen von Bodenschätzen bewirkte bis zur Gegenwart in Weissruthenien fast keine Bevölkerungsanhäufung. Wohl aber nimmt oft der Einfluss der städtischen Märkte und Eisenbahnen, denen in der Weissruthenischen Ökonomie eine besonders hervorragende Rolle zufällt, die Oberhand über den Einfluss natürlicher Bedingungen, wobei dichtbevölkerte Rayons im Umkreis der Städte und längs der Schienenstränge bei ziemlich ungünstigen Bodenverhältnissen entstehen (Gebiet Homel).

